પ્રજ્ઞા

[અંક ૫

'સંસારની સંકુલતા અને વિવિધતાને લીધે જ આજ તો, જગતસાહિત્યની અતિશય વિપુલ અને વિવિધ સમૃદ્ધિને લીધે પણ અભિગમની ઉદારતા એ સુરુચિનું અનિવાર્ય અંગ ગણાવું જોઈએ.

હરકોઈ સાહિત્યકૃતિ તરફ ઉદાર અતિ અને વિશાળ સમજણ લઈને આપણે જઈએ છીએ, તેનો અર્થ એ નથી કે, સત્ત્વની કોરી પાટી લઈને જઈએ છીએ. આપણા સત્ત્વનો ઉપશમ ઉદાર છે, એનો અર્થ એ નથી કે સત્ત્વ ખાલી છે, નિવાત છે. જેમાં જે ભરવું હોય તે ભરી શકાય. વાચક પોતાની સર્વસૂક્ષ્મ સંપત્તિ લઈને સાહિત્ય પાસે જાય છે. સંસ્કાર અનુભવ, કલ્પના અને પરિશીલનથી એને એ સૂઝ મળેલી છે, અહંમદના, સારા-નરસાના, સુંદર-વરવાના પૂર્વગ્રહો અને અવગ્રહોથી તે મુક્ત છે એટલું જ. આ જ સાચું છે કે શુભ એવો તેનો આગ્રહ નથી. પણ સાચું કે શુભ કે સુંદર કશું છે જ નહિ અથવા તેને ઓળખવાની તેની શક્તિ નથી, એમ ગણીને ચાલવામાં તો સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિના પાયાનો જ ઈન્કાર છે.'

With Best Compliments

from

SCIENTIFIC
ENGINEERING
INSTRUMENTS
Laboratory Chemicals

WiC
INDIA

SCIENTIFIC
ENGINEERING
INSTRUMENTS
Laboratory Chemicals

WATTZANS

WATTZAM (India) CORPORATION

Office : Dr. D. N. Road, Bombay - 1.

Sales : 14, Old Hanuman Lane,
Princess Street,
BOMBAY - 2.

Phone : 20428

Phone : 255147 Grams : SITARAMMIL

With best compliments:

from

Shree Sitaram Mills Ltd.

15, A, Hornlman Circle.
fort, Bombay 1,

MAKERS OF QUALITY FABRICS

— Specialities —

FLANNELETTES, COTTON BLANKETS, LONS CLOTHES, DEDSUTI, SHEETINGS ,CHHADARRS, BEDSHEETS FURNISHINS FABRICS, COTTON YARNS, etc...

Well done,

GUJARATI SAHITYA MANDAL

With Best Compliments
from

Bhikhalal Dwarkadas

Gauraj Gali, M. J. Maaket
BOMBAY

Phone : 3,9217

With Best Complimentts

from

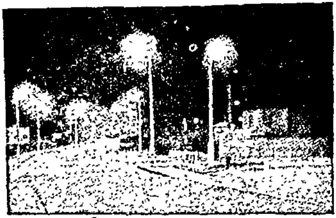

JASWANTLAL KANTILAL

With Best Complements

from

Paramount Transport

BOMBAY

Phone : 326645

& 325102

Telephones :—
BOMBAY : 264731 (5 Lines)
BHOPAL : 1630

Telegrams :—
"FILTER"—Bombay.
"FILTER"—Bhopal.

THE WALLACE FLOUR MILLS COMPANY LIMITED

9, WALLACE STREET, FORT,
BOMBAY-1.

Manufacturers & Exporters of
FLOUR, ATTA, RAWA, SOJI, BESAN, BRAN
Managing Agents :

VISSANJI SONS & CO PRIVATE LTD.

MILLS:

BOMBAY :
'A' Mills, Chikalwadi, Tardeo.
'B&C' Mills, Umarkhadi, Mazgaon.

BHOPAL :
Central India Flour Mills,
BHOPAL

: Phones :
254935 241804
254953 243472
323471 471753
67619

For

INSURANCE ESTATE & FINANCE INCOME-TAX
& Sales-tax
It pays to consult :

CHHEDA

Western India House,
Sir Phirozshaw Metha Road,
Bombay - 1.

Telegrams ; "BHARTICREP"

BHARTI & CO.

a name with reputation

in

art—silk industry

GHADIAL GALI, M. J. MARKET,

BOMBAY-2

With Best Wishes & Compliments

of

Indian Mercantile Insurance Co. Ltd.

Fire, Marine, Accident & Miscellaneous Insurance

Estd. 1907

: Registered Office :

Indian Mercantile Chambers,

Nicol Road, Ballard Estate,

BOMBAY-1

With best compliments:

rom

Government Controlled Stoekist of
C. B. Hoops, at Ahmedabad

HIMATLAL HARJIVAN & CO.

Associated Concern

BHARAT WATERPROOF PAPER MFG. CO.

BALING HOOPS AND HESSIAN CLOTH MERCHANTS.
Waterproof Packing Paper Manufacturers.

Head Office :
12/14, Dariyasthan St.,
Mandvi, BOMBAY-3.

Branch :
Kapasia Bazar,
AHMEDABAD-2.

Phones :
Bombay Office : 322817 Resi : 331757
Godown : 74599 Factory: 77073
Ahmedabad : 4197, 7663

Grams :
Bombay : Old Hoops
JUTEFABRIC
Ahmedabad : NEWHOOPS

With Best Compliments
from

UNIQUE TRADING CORPORATION

Gram : UNILAB

Phone : 325611

221 Sherif Devji Street,
BOMBAY-3.

Direct Importers and Dealers in :-

LABORATORY GLASSWARES
PORCELAIN & PLATINUMWARES
THERMOMETERS & HYDROMETERS
NICKEL & SILICAWARES
BALANCES & WEIGHTS
ETC. ETC.

Authorised Distributors of :-

WHATMAN FILTER PAPERS &
PYREX GLASSWARES

Sole Selling Agents of 'QUICO' Brands

OVENS- INCUBATORS- WATER BATHS- WATER STILLS-
HOT PLATES- SHAKING MACHINES- STIRRERS-
GAS COCKS- BUNERS- WATER TAPS-
SUCTION PUMPS- VACUUM PUMPS-
ETC. ETC. ETC.

With best compliments

from :

UNION COMMERCIAL CORPORATION

Rajbaug Estate,

53A, Mumbadevi Road,

BOMBAY-8.

Phone :
Office : 254434
Resi : 241578

With best compliments

from :

Madhusudan Devidas Shah

Merchant & Insurance Agent.

192, Bazargate Street,

Fort, BOMBAY-1.

With best compliments

from :

MEDICURE CHEMISTS

Medicine, Toilet goods, Vaccum Flasks,

Provisions etc.

'Triveni', 66, Walkesewar Road,

Bombay-6 (W.B.)

With best compliments

from :

Govindji Shamji

Wholesale Cloth Merchant.

6, Pragraj Galli,
M. J. Market,
Bombay.
Phone : 29284

196, Mangaldas Market,
Third Lane,
Bombay.
Phone : 23404

Phone : 70943
77959

With best compliments
from :

SUREN
ENGINEERING COMPANY.
Mechanical Engineers, Iron &
Brass Founders.

WORKS :
No. 5, 8th Khetwadi Lane,
Bombay-4.

OFFICE :
Sonawala Bldg. No. 4,
Tardeo T. T., Bombay-7.
W. B.

With best compliments
from :

New India Optical Co.
347, Kalbadevi Road.

Step in for Latest
GOGLES
SPECTICAL
LENCES

Visit our Retail Show Room—
Ashok Opticians
4, Commercial Chamber,
Masjid Bunder Road,
BOMBAY-3.

Phone : 323043 Grams : "CHINUBABU"

With best compliments
from :

Bombay Metal &
Eng. Tools Co.
PRECISION TOOLS & METAL CUTTING
TOOLS, GENERAL HARDWARE &
NON-FERROUS METALS.

83, Nagdevi Cross Lane,
1st Floor,
BOMBAY 3 (B.R.)

Gram : PENMASTER Phone : 33101

With best compliments
from :

THE
BEST FOUNTAIN PEN DEPOT

Sole Distributors-
PLATO, MHATRE WRITER &
HOMER PENS

77, Dotiwala Mansion,
Princess Street,
BOMBAY-2

With Best Compliments

from

JALAN GROUP OF CONCERN

PRAKASH COTTON MILLS LTD.

JALAN DYEING & BLEACHING MILLS

BHARAT BARREL & DRUM MANUFACTURING COMPANY PRIVATE LIMITED

FILMISTAN PRIVATE LIMITED

BOMBAY

With Best Compliments

from

Grindwell Abrasives Ltd.

ARMY & NAVY BUILDING,

BOMBAY-1

PIONEERS OF THE GRINDING WHEEL INDUSTRY IN INDIA.

અનુક્રમણિકા

કૃતિ		કર્તા
'ખારા પાટે' (કાવ્ય)	...	પ્રા. સુંદરજી બેટાઈ
પદાર્થ પ્રવાસ (શબ્દ અને અર્થની પ્રવાસકથા)	...	પ્રા. રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી
કાક-મંજરી (વિવેચન)	...	પ્રિ. અમૃતલાલ યાજ્ઞિક
ગૌરીબાઈનાં પદ (વિવેચન)	...	પ્રા. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી
'શહીદોનો મહાવહિન' ! (કાવ્ય)	...	ચન્દ્રવદન શુક્લ
'કાવ્ય મંગલા'ની કવિતા (વિવેચન)	...	પ્રા. પંકજ વ્યાસ
મેં જોયું (લેખ)	...	શ્રી. કિરણ શાહ
'કદીક' (કાવ્ય)	...	શ્રી પ્રબોધ પરીખ
મોહનીઆના મોભ (પ્રસંગ ચિત્ર)	...	શ્રી. મુરલી ઠાકુર
'જાણી ગયો છું' (ગઝલ)	...	શ્રી. સુરેન્દ્ર શાહ
સુગમ સંગીત (લેખ)	...	શ્રી. અજિત મર્ચંટ
'ઘતું ભ્રમરને' (કાવ્ય)	...	પ્રા. પુનશી શાહ (રંજનમ્)
'ક્યું પ્રેમ ગીત મારે ગાવું' (કાવ્ય)	...	કુ. ચંદ્રકળા મોરપરિયા
વચન છે ને (નવલિકા)	...	શ્રી. વસુબહેન
'સ્મરતો રહીશ' (ગઝલ)	...	શ્રી. 'અલિ'
વિશ્વકવિતાનો ઉદ્ગાતા (લેખ)	...	પ્રા. દીપક મહેતા
નંદશંકરનું જીવન ચિત્ર (વિવેચન)	...	પ્રા. બકુલ રાવલ
'પ્રહરો' (કાવ્ય)	...	પ્રા. સુરેશ દલાલ
વેણી સંહાર (એકાંકી)	...	પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા
'પ્રભાતે' (કાવ્ય)	...	પ્રા. રમણ કોઠારી
'મહોબ્બતની મહેફિલ' (ગઝલ)	...	બરકત વીરાણી
'જીવન કવન' (કાવ્ય)	...	'પુષ્પક'
'કવન સાથે' (ગઝલ)	...	'બેચેન'

પ્રજ્ઞા

જય હિન્દ કૉલેજના
ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળનું
વાર્ષિક મુખપત્ર

અંક પાંચમો
સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૩.

○ ઉદ્‌ઘાટન સમારંભ ○

ઉદ્‌ઘાટક– શ્રી શાંતિલાલ શાહ
(શિક્ષણ પ્રધાન, મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય)

અધ્યક્ષ શ્રી ટી. જી. ખુબચંદાની
(પ્રિન્સીપાલ, જયહિંદ કૉલેજ)

અતિથિ-વિશેષશ્રી એ. બી યાજ્ઞિક
(પ્રિન્સીપાલ, મીઠીબાઈ કૉલેજ)

સમય : શનિવાર તા. ૭-૯ ૬૩

સ્થળ : જયહિંદ કૉલેજ

તંત્રી : બકુલેશ રાવલ

સહયોગીઓ —
અલીમહમ્મદ મીર
વલ્લભ મુકાદમ
જયકિશન પરમાર
જ્યોતીન્દ્ર જોષી
કિરણ શાહ
અને
કુ. આરતી દાણી

પ્રકાશક –
ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ
જયહિંદ કૉલેજ, મુંબઈ-૧

Gujarati Sahitya Mandal

deserves

Congratulations

for

this

Literary Activity

With Best

Compliments

from

TODI

&

COMPANY

卐 પ્રજ્ઞા !

(જય હિંદ કૉલેજના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળનું)

સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩] ❋ ❋ ❋ ❋ [અંક ૫ મો

ખારા પાટે

ખારા પાટે,
ઉજ્જડ વાટે,
પેટ્યા જાણે લખદીપ કો' ઘાટે,
ફૂલ આ પીળાં શાં પમરાટે!

ખારી જમીંના વાયરા ખારા,
સૂસવતા ચોમેર અકારા,
નાનલાં તેમાં ડોલતાં, ઝૂલતાં
ફૂલ
જાણે દિન-આભમાં તારા!

સૂના પડ્યા મુજ અંતર-થંભે
કોડિયાં મારાં નવીન આરંભે
દેય પેટાવી આનન્દ-ઉમારે
ફૂલ હસન્ત આ ખારા પાટે, ઉજ્જડ વાટે,

—સુંદરજી ગો. બેટાઈ

સંપાદકીય

મારે પક્ષે

'પ્રજ્ઞા' જયહિંદ કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળનું વાર્ષિક મુખપત્ર એનો પાંચમો અંક, આપ સૌ સમક્ષ મૂકતાં અંતઃકરણ પ્રસન્નતા અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે. મંડળની પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય મંત્રીઓએ આ સાથે આપ્યો છે. મારે પક્ષે એ અંગે કાંઈ કહેવાનું હોય તો એટલું જ કે :-

'પ્રજ્ઞા'ના પ્રકાશન પાછળ પ્રેરણારૂપ બન્યા હોય તો મારા મુરબ્બી, માર્ગદર્શક કે મોટાભાઈ જે ગણું તે પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા, હમારા સૌના મધુભાઈ છે. 'પ્રજ્ઞા'ના એ જન્મદાતા છે અને એનો સતત વિકાસ થતો રહે એ એમની ઉત્કંઠા છે. એ પૂર્ણ કરવાનો અમારો આ પ્રયત્ન છે.

'પ્રજ્ઞા'ના પ્રકાશનના ધ્યેયનું પ્રતિબિમ્બ, એના મુખપૃષ્ઠ પરના અવતરણમાંથી પડી રહેશે. વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓ બંનેની પ્રજ્ઞાને સંતોષી શકે, એ હેતુ અમે સ્વીકાર્યો છે. એ અંગેના શક્ય તેટલાં પ્રયત્નો કર્યા છે. એને કેટલો ન્યાય આપી શક્યા છીએ તે તો સાહિત્યના અભ્યાસીઓ જ કહી શકે.

ત્રીજા અંકથી તંત્રી તરીકેની જવાબદારી મારે શિરે આવી હતી. એ અંકમાં વસ્તુત તો મુરબ્બી મધુકરભાઈએ મોટા ભાગનો બોજો વહી એમની સહૃદયતાનો પરિચય આપ્યો હતો. મને 'નિમિત્ત માત્ર' બનાવીને ચોથા અંકથી પૂર્ણ જવાબદારી મારે ઉપાડવી પડી. અલબત્ત, તેમાં મારા વિદ્યાર્થી મિત્રોનો હાર્દિક સાથ મળ્યો, એ સૌથી મોટી વાત. આ ક્ષેત્રમાં રહેનારની પાસે કોઈ વિશિષ્ટ ધન હોય તો તે છે વિદ્યાર્થી ભાઈ બહેનોનો અનુરાગ અને એ પ્રેમ તથા સહકારને પરિણામે જ તો આ પ્રકાશન નિયમિત શક્ય બની શકે છે. ઉપરાંત સ્થાનિક તેમજ બહારના આપણા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોની કૃતિઓ 'પ્રજ્ઞા' માટે મળી એ એમનો મારા તરફનો પક્ષપાત અને પ્રેમ જ કહી આપે છે. વિદ્વાનો, સાક્ષરો, પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ, અને લેખકો વગેરેની સામગ્રીથી 'પ્રજ્ઞા' શણગારી શક્યા છીએ. એમનો હું ઋણી છું અને રહીશ. કોલેજના ઊગતા નવોદિત વિદ્યાર્થીઓને પણ આમાં અવકાશ આપ્યો છે. અલબત્ત તેમાં વિવેકનું પ્રમાણ જાળવ્યું છે અને તેથી કેટલાકની કૃતિઓનો અસ્વીકાર પણ કરવો પડ્યો છે. પણ તે તો 'પ્રજ્ઞા'ની પ્રતિષ્ઠા અને વૈવિધ્ય અર્થે.

આ અંકમાં આર્થિક બોજાના મુખ્ય વહનમાં ખાસ કરીને મારા વિદ્યાર્થી મિત્રો વલ્લભ મુકાદમ, જયેન્દ્ર વકીલ, જયેન્દ્ર પાઠક, કુ. ભારતી દેશી, જયોતીન્દ્ર જોષી, કિરણ શાહ, પૌલોમી કોઠારી વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ અનિવાર્ય બની રહે છે. મંડળના મંત્રીઓ, વ્યવસ્થાપકો, તથા એની સંચાલન સમિતિએ આ વર્ષે સક્રિય કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે

આ વખતે ઉદ્ઘાટન કરાવવાની એક હિંમત કરી અને સર્વેના સુંદર સહકારથી એ પૂર્ણ કરી શક્યો તેનો આનંદ છે.

ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની ખૂબજ બહોળી સંખ્યા ધરાવનાર આ કોલેજમાં, મંડળની પ્રવૃત્તિઓ પણ બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકો વચ્ચે મૈત્રીભર્યો પ્રેમ જોવા મળે છે, ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ તો આખું વર્ષ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતું રહે છે. એ બધાની પાછળ કોઈ શક્તિ કામ કરતી હોય તો તે છે વિદ્યાર્થીઓ, સંચાલન સમિતિ અને મંત્રીઓના સંઘબળની તથા અવિરત ઉત્સાહની. ટૂંકા સમયમાં વ્યવસ્થિત રીતે કામ પાર પાડનાર આશા કમર્શીયલના શ્રી બાબુભાઈ કોઠારીના અમે આભારી છીએ.

એક આડી વાત-ગયે વર્ષે 'પ્રૂફ'ની કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ હતી. આ સાલ પણ ક્યાંક ક્યાંક રહી જવાનો સંભવ છે. મારા મુરબ્બીઓ અને મિત્રો, મને એ ક્ષતિ અંગે ક્ષમા કરે. છાપખાનાની, સામગ્રીની, સમય મર્યાદાની અને એવી કેટલીક મુશ્કેલીઓને કારણે ક્યાંક આવી ખામીઓ રહી જવા શક્ય છે. એની પાછળ અન્ય કોઈજ હેતુ ન હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. ગત વર્ષે એથી કેટલાકને મનદુઃખ થયું હતું. એમની ક્ષમા યાચું છું અને આ વખતે એવી કોઈ ભૂલ રહી હોય તો ઉદાર ભાવે મને દરગુજર કરશો એવી આશા છે.

અંતમાં ફરી એકવાર સૌ સહકાર આપનાર સાહિત્યકારો, વિદ્યાર્થીઓ અને જાહેરખબર આપનાર સદ્ગૃહસ્થોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની ભવિષ્યમાં આથી પણ સારા સાથની અપેક્ષા રાખી વિરમું છું. મારા વિદ્યાર્થીઓને તો એટલું જ કહીશ-સહવીર્યં કરવાવહૈ।

વિનમ્ર
બકુલ રાવલ

M. Sc., D. P. E.
PRINCIPAL

JAI HIND COLLEGE
AND
BASANTSING INSTITUE OF SCIENCE
23-24, BACKBAY RECLAMATION,
'A' ROAD:
BOMBAY - 1.

Dated August 12, 1963

Of all the Language Groups in the College, the Gujarati Sahitya Mandal has proved to be unique in that it brings out an annual journal "PRAGNA" containing articles, poems, short stories and essays written by Prominent literary Personalities of Gujarati literature & our students. This Journal has, thus proved to be a nursery of talent. Many of our students have served their apprenticeship by writing in it. Many of them have since made their mark in Gujarati Literature.

The Journal has been bringing out the talent which is hidden and naturally feel proud of students and teachers who are working n the right lines.

I trust that under the able guidance of Professsor B. J. Rawal he Journal will continue its good work. I wish it success, which know, it is bound to achieve because those who are behind it are ersons who believe and who know that they are doing something that s eminently worthwhile.

Phone : 262362

With best compliments

from

Nemchand K. Shah.

s urance Inspector

Eagle Star Insurance Company,

MAGNET HOUSE,

BOMBAY-1

With best compliments from

MOTIWALA & SONS

★

CLEARING & FORWARDING AGENTS

117/119, Motiwala House,

Fort Street, BOMBAY-1.

★

Customs Licence No. 11/169

Tele : 2 6 3 1 0 6

A Message

My dear Prof, Raval,

I am glad that you are issuing this year also your literary magazin "PRAGNA". *Your Gujarati Sahitya Mandal is doing laudable work in the fiel* of literature and culture. You have won for the college many prizes and trophie in various cultural activities and brought credit to the college. Go ahead ! Wi more laurels to our institution and to your Mandal. Language groups in ou college are like different flowers of different colours when brought togethe they make a wonderful bouquet. The seed that was sown by Prof. Madhuka Randeria, when he was was with us in this college, has blossomed and I an happy to see that it is being nurtured well.

May your Mandal grow from more to more!

Yours,
R. P. PANJAWANI,
Chairman,
Social & Dramatic Union,
Jai Hind College, Bombay.

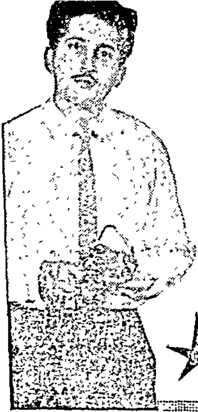

થોડાં જ વર્ષો પછી...

...તમારો પુત્ર પણ કદાચ તમને એવો સવાલ પૂછશે "પપ્પા, તમે મને રૂા. ૧૦,૦૦૦/- આપી શકશો ?" અને તમારા જવાબ ઉપર તેના ભાવિનો આધાર છે.

તે પોતાનું સ્વતંત્ર દવાખાનું શરૂ કરીને તેના જીવનની સુંદર શરૂઆત કરી શકશે !

આથી, યોજનાપૂર્વક બચત કરવી જ જોઈએ, ખર્ચ કરવાની શરૂઆત કરો તે પહેલાં જ તમારી આવકમાંથી તમે જો અમુક રકમ નિયમિત રીતે નહિ બચાવો તો બધા જ પૈસા ખર્ચાઈ જશે.

રાષ્ટ્રના સંરક્ષણાર્થે પરિશ્રમ અને બચત પણ આવશ્યક છે

ધી બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા લિ.

ડી. ડી. દેસાઈ, જનરલ મેનેજર

ભારતની વર્તમાન કટોકટી પ્રસંગે
આપણે
સજાગ થઈ
કર્તવ્ય બજાવીએ
કારણ
"ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે"

[કામાણીના સૌજન્યથી]

ગમે તો.... સ્વીકારો....

Our New Principal T. G. KHUBCHANDANI

આ. મંડળના 'રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ નિધિ' નિમિત્તે ૧૫-૧૨-૬૨ના યોજાયેલા કાર્યક્રમના દૃશ્યો

જરાતી સાહિત્ય મંડળે 'રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ નિધિ' નિમિત્તે ૧૫ ડીસેમ્બર. ૧૯૬૨ના મનોરંજન કાર્યક્રમના કાર્યકર્તાઓ અને કલાકારો, કોલેજના નિવૃત્ત પ્રિન્સિપાલ

પદાર્થ પ્રવાસ

(શબ્દની અને અર્થની પ્રવાસ કથા

—પ્રા. રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી

એક કૉલેજમાં ત્યાંની ગુજરાતી સાહિત્ય સભા સમક્ષ ભાષણ કરવાનું નિમંત્રણ મળ્યું હતું. વ્યાખ્યાનનો વિષય અગાઉથી નિશ્ચિત કર્યો ન હતો. સભા કૉલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની હતી પણ એ કૉલેજના અગુજરાતી આચાર્યશ્રીએ સભામાં હાજર રહેવાનું સૌજન્ય દર્શાવ્યું હતું અને પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું.

મેં આચાર્યશ્રીને પૂછ્યું કે વ્યાખ્યાનનો વિષય શો રાખીશું અને વિશેષમાં મેં એમને એમનો અધ્યયન-અધ્યાપનનો ખાસ વિષય પૂછ્યો. એમણે કહ્યું Economics-અર્થશાસ્ત્ર અને ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપકે ઉમેર્યું કે આચાર્યશ્રી Transportના વાણિજ્યના સ્થળાન્તરના નિષ્ણાત છે.

મેં કહ્યું તો અર્થશાસ્ત્ર અને transport વિશે બોલીશ. અર્થશાસ્ત્ર એટલે શબ્દના અર્થનું શાસ્ત્ર અને ransport એટલે શબ્દોનો transport—પદાર્થની પ્રવાસ-કથા. એ વિશે પણ સ્પષ્ટતા કરી.

આ શીર્ષકમાં મૂકેલા 'પદાર્થ' પદના અર્થ વિશે પણ સ્પષ્ટતા મેં કરી. સાધારણતઃ વસ્તુ, Object એ અર્થમાં આ 'પદાર્થ' શબ્દ વપરાય છે, અને સંસ્કૃત ભાષામાં ✱ પણ એ શબ્દનો અર્થો પ્રયોગ થાય તો છે, પણ એનો મૂળ અર્થ છે પદનો અર્થ, શબ્દનો અર્થ, અને વ્યાકરણમાં તથા અલંકારશાસ્ત્રમાં એનો પ્રયોગ એ અર્થમાં જ થાય છે એ સુવિદિત છે. ✱ એટલે મેં યોજેલા શીર્ષકનો અર્થ 'પદના અર્થનો પ્રવાસ', કરવાનો હતો, અને એમાં પદના (શબ્દનો) પ્રવાસનો તેમ જ અર્થના પ્રવાસનો સમાવેશ થઇ જાય, એ સ્પષ્ટતા મેં કરી.

ખરી વાત એ છે કે વેપારને કારણે કોઇપણ વસ્તુ, કંઇપણ માલ, એક દેશથી બીજે દેશ પ્રવાસ કરે ત્યારે એ પોતાના નામને સાથે લઇને પ્રવાસ કરે. જો પરદેશમાં પ્રયાણ કરતો પદાર્થ એ દેશમાં અપરિચિત હોય, એ પદાર્થનું નામ ત્યાં અજાણ્યું હોય, તો એ પદાર્થ પોતાના નામ સાથે એ દેશમાં પ્રવેશ કરે. પદાર્થ જાય તે સાથે એનું નામ, એના માટે વપરાતો શબ્દ (પદ) અને એનો અર્થ (પદાર્થ) પણ જાય. અર્થાત્ 'પદાર્થ' બે અર્થમાં પ્રવાસ કરે.

એક દાખલો લઇએ. અનેક વર્ષો પહેલાં નારંગી નામના પદાર્થે એટલે એ નામના ફળ, વહાણે ચડીને જલમાર્ગે અથવા ઊંટની પીઠ ઉપર સ્થલમાર્ગે, પરદેશપ્રયાણ કર્યું, અને એ ફળની સાથે એના નામે પણ પરદેશપ્રયાણ કર્યું.

એ જમાનામાં એનું નામ હતું 'નારંગ'. એને ભારતના લોકો સંસ્કૃતમાં નારંગ ✱ કહેતા, ઈરાની લોકો નારંગ કહેતા, આરબો નારંજ કહેતા.

અને એ નારંજ શબ્દ ઇટલિમાં થઇને ઇંગ્લંડ પહોંચ્યો ત્યાં એનો આદ્ય વ્યંજન ખરી પડ્યો, અંગ્રેજી ભાષામાં આદ્ય વ્યંજનવાળા નામની પૂર્વે 'a' અને આદ્ય સ્વરવાળા નામની પૂર્વે 'an' આર્ટિકલ લાગે છે. Naranj ને એ આર્ટિકલ લાગતાં a naranj પ્રયોગ થયો આદ્યવર્ણ 'n' આર્ટિકલની સાથે જોડાઇ 'an' થયો તેથી શબ્દના આદિમાં સ્વર આવ્યો. aranj અને an આર્ટિકલ મનાયો. જેથી a naranj પ્રયોગને પદભ્રષ્ટ કરીને એને સ્થળે an naranj પ્રયોગ બેસી ગયો. અને આ પ્રમાણે અરબસ્તાનનું નારંજ ફળ ઇંગ્લંડમાં કાળક્રમે an orange બની ગયું.

પૂર્વમાંથી ખાદ્ય પદાર્થો પશ્ચિમમાં ગયા તેની સાથે

✱ પર્વતે પરમાણૌ च पदार्थत्वं प્રતિષ્ઠितम्

✱ प्रयुज्यमानस्य पदस्य अर्थः पदार्थः ।

वाक्यार्थस्य पदार्थस्य वा हेतुत्वे काव्यलिंगम्

✱ સાક્ષાત પાકા કેસરી રંગની, ભરાવદાર પેટુ ખાડાળી, વચમાં વચમાં નીકળતી ચાંમડીવાળી, નારંગીનું સુંદર વર્ણન, ઉપમાનની મદદથી આ પંક્તિમાં કર્યું છે.

संपीमुखैर्नमाद्रमधिकृतप्रदर्शयं नारंगकैः

એનાં નામો ગયાં અને કાળક્રમે કાયાપલટ પામ્યાં તેનાં અન્ય ઉદાહરણો છે lemon, ginger, tea, honey.

લીંબુ સાથે એનું નામ મલયદેશમાંથી ઇરાન દ્વારા ફ્રાન્સમાં જઇને ફ્રેંચમાં 'લિમો' બન્યું અને અંગ્રેજીમાં લેમન બન્યું. ચીન દેશનો ચા ભારતવર્ષમાં ચા રહયો પણ અંગ્રેજીમાં પ્રથમ tay અને tea અને છેવટે **tea** એ રૂપાન્તર પામ્યો. Honey શબ્દને ગ્રીક Kunkos મારફત મૂળ સંસ્કૃત कनक માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માનવામાં આવે છે, અને મધનો कनक જેવો પીળો રંગ આ વ્યુત્પત્તિમાં કારણભૂત ગણાય છે.

અંગ્રેજીમાં nenuphar એટલે જલકમલ, water-lity એ શબ્દ ફારસી निनुफर નું રુપાન્તર છે. ફારસીમાં એનું निलूफर એવું વૈકલ્પિક રૂપ પણ છે, અને એનું એથી પૂર્વતર રૂપ હતું. निलूफर અથવા निलूपल આટલે સુધી પહોંચાએ એટલે એ શબ્દનો જનક શબ્દ સંસ્કૃતમાં પકડાય છે नीलोत्पल અને સંસ્કૃતમાં એ શબ્દ પોતાના સાધક, સમાસઘત, બે અવયવોને પ્રકટ કરે છે: नील+उत्पल.

સંસ્કૃતભાષાના શબ્દોની આ વિશિષ્ટતા છે કે એ સમાસરૂપ હોય તો એનાં બે પદો એના અર્થનાં યથાવત્ દ્યોતક બને છે. Gingerનું મૂળ સંસ્કૃત शृंगवरेम् માનવામાં આવે છે. આ शृंगवरेम् શબ્દ મૂલત: સંસ્કૃત છે કે ઓસ્ટ્રિક ઉદ્ભવનો છે એ વિશેના મતભેદ લક્ષમાં રાખીએ અને એનો ઓસ્ટ્રીક ઉદ્ભવ કબૂલ રાખીએ તો પણ એટલું તો ખરું કે એ શબ્દને સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ત થયેલું રૂપ બે પદમાં વિભક્ત થઇ શકે એવું સમસ્ત પદ છે અને એ સમાસનો વિગ્રહ એ શબ્દવાચ્ય પદાર્થના સ્વરૂપનો સૂચક બને છે.

शृंगवरेम् એટલે જેના આકારમાં-સ્વરૂપમાં શિંગડું છે એ પદાર્થ, અર્થાત્ આદુ (आर्द्र क.).

એ આદુ ભારતમાંથી નીકળીને દેશાન્તરમાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યું છે અને એ પ્રવાસ દરમ્યાન એનું રૂપાન્તર થતું ચાલ્યું. ગ્રીકમાંથી લેટિનમાં આવતાં પ્રથમ એ શબ્દ Zingiver અને પછી gingiber બન્યો, જૂની અંગ્રેજીમાં એ gingivere રૂપે ગયો અને છેવટે પ્રચલિત અંગ્રેજીમાં ginger રૂપ ધારી રહ્યો.

લોકો આજે આ Orange, lemon, ginger tea, Honey, શબ્દોને આપણી ભાષામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા વિદેશી શબ્દો માને છે. હકીકત એથી ઉલટી છે; એ શબ્દો પ્રવાસ કરતા કરતા, અંગ્રેજી ભાષામાં વેશપલટો કરીને દાખલ થઇ ગયા છે.

રશિયન ભાષામાંના અનેક શબ્દો સંસ્કૃત સાથેના ગોત્ર સંબંધને પોતાના સ્વરૂપમાં નિકટપણે પ્રકટ કરે છે એ જાણીતી વાત છે. આ કારણે રશિયન ભાષાનો શબ્દ એક તરફ સંસ્કૃત અને બીજી તરફ અન્ય યુરોપીય ભાષા એ બેની વચ્ચે સાંકળનારી કડી બની રહે છે. સંસ્કૃતમાં स्निह् ધાતું છે, તેનું પૂર્વતર આર્યન ભાષાનું રૂપ स्निघ् હતું એમ ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકાર્યું છે. એ स्निघ् માંની રશિયન શબ્દ Sneig નીપજ્યો, અને જર્મનમાં schnee, ડેનિશમાં snee સ્વીડિશમાં sno અને અંગ્રેજીમાં snow એવાં એનાં રૂપાન્તરો થયાં.

God શબ્દ પદાર્થ પ્રવાસનું દિવ્ય ઉદાહરણ છે જે આર્યન ભાષાને સંસ્કૃત ગ્રીક લેટિન આદિ ભાષાઓની સમાન જમીન તરીકે કલ્પવામાં આવી છે, તેમાં પૂજવું, યજન કરવું, (यज्ञ કરવો) એ અર્થનો ધાતુ घु હતો. અને એ સંસ્કૃતમાં हु રૂપે આવ્યો એમ મનાય છે. એ घुનું ભુતકૃદન્ત घुत (सं हूत) એટલે પૂજાયેલ. આ આર્યન શબ્દમાંથી યુરોપમાં ઉદ્ભવેલા શબ્દો આ છે જર્મન gott, ગોથિક guth. સ્વીડિશ gud, આઇસ્લેન્ડિક guo. goo, અને એંગ્લોસેકસન god.

Deity શબ્દની ઉત્પત્તિ deus માંથી થઇ જે શબ્દ સંસ્કૃત देव द्यौस् (ધાતુ दिव) નો સગોત્રિય છે.

આર્યન ભાષામાં જે ધાતુઓ મૂળ મનની ગતિના, મનઃક્ષોભના, વાચક હતા. તે એમાંથી ઉદ્ભવેલી જુદી જુદી ભાષાઓમાં કેવા અર્થાન્તરને પામ્યા એ જાણવું રસપ્રદ છે. कुप् અને लुभ् બંને મૂળ મનઃક્ષોભના વાચક હતા. કોપ, લોભ, સ્નેહ એ બધી

મનોવૃત્તિઓ મનઃક્ષોભના પ્રકારો છે-અન્તિમરૂપે ભિન્ન, પણ મૂળરૂપે-મનઃક્ષોભરૂપે અભિન્ન.

ક્રુદ્ જે માનસિક આવેગનો વાચક હતો એ માનસિક આવેગ સંસ્કૃતમાં ક્રોધરૂપે સમજાયો જ્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં એ "ઇચ્છા, મેળવવાની ઇચ્છા" એ અર્થમાં સમજાયો. લેટિન Cuper એટલે મેળવવાને ઇચ્છવું. એમાંથી Cupid એ કામદેવ-વાચક પદ-અર્થનો વિકાસ થયો. અને એમાંથી જ Cupidity એ લોભ-વાચક શબ્દ આવ્યો આમ એક જ મનોવેગવાચક કુપ શબ્દે ક્રોધ, સ્નેહ, લોભ એવી મનોવૃત્તિઓના વાચક શબ્દો આપ્યા

આ જ પ્રકારે અંગ્રેજી Love અને સંસ્કૃત લોભ વચ્ચે ગોત્ર સંબંધ છે. એક જ ધાતુમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યા છે. છતાં અંગ્રેજીમાં Love શબ્દ સ્નેહવાચક બન્યો, પણ સંસ્કૃત લોભ જુદા જ અર્થમાં પ્રચલિત થયો. એ જ લોભ શબ્દ મરાઠી દ્વારા લોભ અસાવા એ પ્રયોગમાં પાછો સ્નેહની દિશામાં પ્રયાણ કરતો જણાય છે.

પદાર્થપ્રવાસનું સૌથી વધારે દેદીપ્યમાન ઉદાહરણ છે અંગ્રેજી ભાષામાંનો brilliant શબ્દ. એ શબ્દ berylનો સગોત્રિય છે અને એ ભારતમાંથી – દક્ષિણ ભારતમાંથી, વસ્તુતઃ લંકામાંથી, ઇંગ્લેંડ જઇ પહોંચ્યો છે.

એમ કહેવાય છે કે લંકામાં વિદૂર નામે પર્વત હતો એમાંથી રત્નો અથવા મણિઓ નીપજતા. આપણે ત્યાંના મોંઘા તેજસ્વી મણિઓમાંથી એક પ્રકારનું નામ વૈદુર્ય હતું એ તો સિદ્ધ હકીકત છે, અને એ વૈદૂર્ય નામ એના ઉદ્ભવસ્થાન વિદૂર પર્વત ઉપરથી પડ્યું એવું મનાય છે. વૈદુર્ય એટલે lapis lazuli. લેટીનમાં lapis એટલે stone અહીં precious stone lazuli એટલે azure અર્થાત નીલવર્ણનો. વૈદૂર્ય શબ્દનાં જ વૈડુર્ય, વૈઙુર્ય એવાં રૂપાન્તરો અથવા ઉચ્ચારાન્તરો છે. એ શબ્દ પ્રાકૃતમાં વેલુરિય બન્યો, અને લેટિનમાં beryllus રૂપે ગયો beryl શબ્દ એમાંથી જ -અથવા ગ્રીક berullos માંથી ઉદ્ભવ્યો છે. Beryl એ પણ એક મોંઘો તેજસ્વી નીલવર્ણ (કવચિત અન્ય વર્ણનો પણ) મણિ. એમાંથી 'પ્રકાશવું' અર્થનો લેટિન ધાતુ berriare, ઇટાલિયન ધાતુ brillare, ઉદ્ભવ્યો. ફ્રેંચમાં એ ધાતુમાંથી brillant એવું વર્તમાન કૃદન્તનું રૂપ થયું અને એમાંથી છેવટ અંગ્રેજી વિશેષણ brilliant ઉદ્ભવ્યું.

આવો આશ્ચર્યકારક છે લંકાના વિદૂર પર્વતના વૈદૂર્ય મણિથી અંગ્રેજી brilliant વિશેષણ પર્યન્તનો પદાર્થ પ્રવાસ.

આવા તો બીજા ઘણા પદાર્થપ્રવાસો રસપ્રદ બને તેવા થયા છે. પરીક્ષા માટેના વિષય તરીકે નીરસ મનાતા ભાષાશાસ્ત્રનો વિષય મનોવ્યવહારની અને પદાર્થના અને માણસના વાણિજ્ય પ્રવાસની રસપ્રદ માહિતી આપે એવી સામગ્રીથી ભરપૂર છે.

*

બની કદી

તકદીર સતાવી જાય છે, પથ્થર બની કદી,
મંઝિલ ભુલાવી જાય છે, રહેબર બની કદી:
ઓ ખુદા! તારી ખુદાઈ આટલી જાલિમ બની બેઠી;
કે' જીવન લુંટાવી જાય છે, મુકદ્દર બની કદી.

—જયેન્દ્ર વકીલ

કાક–મંજરી

પ્રિ. અમૃતલાલ યાજ્ઞિક

આપણી ગુજરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિના અમર પાત્રોમાં કાક-મંજરીનું જોડું એ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. કાક અને મંજરી–એ પાત્રો અમુક વર્ગનાં નમૂનારુપ નથી એ પાત્રોમાં વ્યક્તિત્વની અનિશ્ચિત રેખા કે શિથિલતા નથી. પણ એ પાત્રો તો સુરેખ અને અનન્ય અનન્વયરુપ વ્યક્તિત્વ દાખવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વભર્યાં તેજસ્વી પાત્રો નિરૂપવામાં શ્રી મુનશીની અસાધારણ કલાશક્તિ પ્રગટ થાય છે તેની પ્રથમ પ્રતીતિ કાક-મંજરીના પાત્ર-નિરુપણમાં થઇ છે તે સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

'ગુજરાતનો નાથ'ની નવલકથામાંના પાત્રોનો પરિચય સંક્ષેપમાં કરીએ. ખંભાતમાં અત્યાચારથી મંજરીને બચાવનાર કાક સાહસિક યોદ્ધો છે, વીર છે, મુત્સદી છે. સરલ હૃદયી છે એ ખરું: પણ કાક અને મંજરી જુદી જુદી માટીનાં ઘડાયેલાં પાત્રો છે. મંજરી સુશિક્ષિત, સંસ્કારરસિક, નિખાલસ હૃદયની તેજસ્વી કન્યા છે. મંજરીના કથનમાં તેનાં લગ્નના આદર્શનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. તે કાશ્મીરાદેવીને કહે છે, 'બા' હું તમારા કાળની નથી. ત્રિભુવન ગજાવનાર મહાકવિઓના કાળની છું. હું પાટણની બ્રાહ્મણી નથી. પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રને ખોળામાં ઝુલાવવાની હોંસ ધરતી બીજી અનસૂયા છું...મારા રૂપમાં ભયંકર શક્તિ છે. એટલે લાલસાના સેવકો દુઃખ દેવા આવશે. દુઃખ દેશે, રીબાવશે પણ હું કોને પરણું ? જ્યાં જોઉં ત્યાં ચૅંતિયાઓ નજરે ચઢે છે. તેમાંથી કોની દાસી થઉં ?' ત્યાર પછી તે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં પોતાને તે કાલિદાસ, જમદગ્નિ, પરશુરામ વિગેરે ઘણા નાથો છે એમ કહે છે. આમ વિદ્યા અને શસ્ત્ર પરાક્રમના મિશ્ર આદર્શોની તે પૂજનારી છે.

એનો આદર્શ પતિ તો કૈલાસ ઇવ દુર્ધર્ષ. અને કાલાગ્નિરિવ દુઃસહઃ કાક હતો. તેથી જ કાશ્મીરાદેવી મંજરીને કાકનું નામ પતિ તરીકે સૂચવે છે, ત્યારે મંજરી બોલી ઊઠે છે: 'બા' એ તે મોટો યોદ્ધો અને મોટો બ્રાહ્મણ! નથી આવડતું સંસ્કૃત. નથી પૂરા સંસ્કાર નથી મોટો યોદ્ધો. હું...હું કાકને પરણું ? ક્યાં હું અને ક્યાં લાટનો ભટકતો ભટ!

મંજરીને ઉદા મહેતાના સેવકો ઉપાડી જતા હતા તેમાંથી કાકે તેને ફરીથી શૂરતાથી બચાવી. ત્યાર પછી 'ચન્દ્રની અપૂર્વતા શરમાવે એવું સુમધુર મંજરીનું મુખ જોઇને કાક પ્રેમ-અર્ચનાથી તેને વધાવી લેવા તલસી રહ્યો હતો. પણ ગર્વિષ્ઠ મંજરી પોતાના આદર્શોમાં શિથિલ નથી થઇ શકતી. સંયોગો અને મિત્રોના દબાણથી મંજરી નિરૂપાયે કાકને પરણવા કબૂલ થાય છે. ત્યારે મંજરી કાકને કહે છે: 'શા માટે તમે બધાં મને દમો છો ? મારી પાછળ હજાર હાથનો રાવણ પડયો છે તેથી તમે મને ગભરાવો છો. તેથી મને કાંઇ સૂઝતું નથી. તેથી તમે મને તમારી સ્ત્રી બનાવવા માગો છો. તમે બધાં આ વેર વાળતાં શરમાતા નથી ?" કાક ક્ષોભથી કહે છે: વેર વાળીએ છીએ ? તો મારે નથી પરણવું, મંજરી તિરસ્કાર અને કટાક્ષમાં બોલી: "ના ! તમે શા માટે ના પાડો ? તમે બબ્બે વખત મરતી બચાવી. કાશ્મીરાબા કહે છે તમે મારા હાથના અધિકારી થયા છો." અહીં 'હાથ'ના, હૃદયના નહિ એ ગર્ભિત સૂચન કરવામાં વાર્તાકલાની કેવી ખૂબી પ્રગટ થઇ છે ! અંતે સંયોગોવશાત્ બન્ને પરણે છે. કાક અનુનય કરતો હોય છે ત્યારે ગર્વિલી મંજરીના મુખમાંથી શુનીમનુવ્રજતિશ્વા કૂતરીની પછાડી કૂતરો જાય છે એમ સ્વાભાવિક રીતે જ બોલાઇ જવાય છે.

આમ પાત્રનિરૂપણની કલામાં જે વિકાસક્રમ થાય છે તેનું આ પ્રથમ સોપાન છે. પાત્રનો વ્યક્તિ-વિકાસ કઇ રીતે થાય છે તે માટે હવેના પ્રસંગોની સંકલન દ્વારા જણાશે, આમ આ પહેલા ક્રમમાં જુદી જુદી ધરતીનાં આ પાત્રોનું વિચિત્ર મિલન કુતૂહલ અને રસ ઉત્પન્ન કરે છે અને વાર્તારસમાં વાચક મુગ્ધ બને છે.

લગ્ન પછી કાકે કાવત્રાખોરોની ગુપ્ત સભામાં રાજનીતિની અપૂર્વ દક્ષતા દાખવી ત્યારે મંજરીના ચિત્તમાં કાક વિશે અનુકૂળ છાપ પડી. છતાંય કાક પ્રત્યેનો તિરસ્કાર ગયો ન હતો 'તું મારી છે, સમજી?' એમ કહી છલંગ મારી કાક મંજરીને ભુજયુગલમાં ભીડી 'પ્રચંડ ઊર્મિઓનાં સત્ત્વ' સરખું ચુંબન કરે છે ત્યારે મંજરી તેના પ્રત્યે તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય કરે છે અને તેને કાકના હોઠના અશુદ્ધ સ્પર્શનું સ્મરણ સાલે છે. તો પણ સૂક્ષ્મ રીતે કાકનાં પરાક્રમ અને મુત્સદ્દી-ગીરીની કુશળતા મંજરીના ચિત્તમાં કાકનો પ્રભાવ પાડે જ છે. ટૂંકામાં, મંજરીનું માનસપરિવર્તન થઈ રહ્યું છે એ ચોક્કસ

મંજરીના પાત્રવિકાસનું બીજું સોપાન જોવા મળે છે તે પછીના પ્રસંગો દ્વારા. મંજરી અને કીર્તિદેવ ભોંયરામાં કેદમાં પુરાયેલા હતાં ત્યારે કાક તેમને છોડાવવા આવે છે તે પ્રસંગે કાકના પરાક્રમનું અને કાકની સહૃદયતાનું પ્રતિબિંબ મંજરીના મનમાં પડે છે અને ગુપ્ત માનસ-પરિવર્તન સ્પષ્ટ બને છે. તેથી જ મંજરી કહે છે "કાક જેવા અપ્રતિમ વીરની અણમોલી જિંદગીને તેણે તથા કીર્તિદેવે નકામી જોખમમાં નાંખી." તેથી જ કાકને તે 'સૌભાગ્ય નાથો મમ' કહે છે; અને કાક ઉપર મુંજાલ તલવાર ઉગામે છે ત્યારે મંજરીને 'કોણ છે તું' એમ પૂછે છે તે વખતે 'હું કાક ભટની અર્ધાંગના છું' એમ ગૌરવભેર કહે છે અને કાકને ગળે વળગી પડે છે. મંજરીએ પોતાના ગર્વની ભૂલો જોઈ અને સંકલ્પ કર્યો કે "હવે નવું જીવન શરૂ કરવું, કાકને પગે પડવું.... તેની દાસી બની રહેવું". પહેલાં કવિની નજરે તેનું રૂપ જોતી, બ્રાહ્મણ કન્યાની નજરે તેના સંસ્કાર જોતી, વીરાંગનાની નજરે તેનું શૌર્ય જોતી. હવે એક જ દૃષ્ટિબિંદુ રહ્યું–સ્ત્રીનું.'

ત્યાર પછી આ પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વના વિકાસનું ત્રીજું સોપાન નજરે પડે છે. મુનશીની ક્રમિક પાત્ર વિકાસની અદ્ભુતકલાનું સૌંદર્ય આપણે જોઈએ છીએ.

મંજરીના માનસપલટાની કાકને ખબર નથી. તે મંજરી પ્રત્યે આદરપૂર્વક જુએ છે પણ પોતાનું સ્વમાન સાચવવા તે તટસ્થ આચરણ કરે છે. મંજરીની દૃષ્ટિએ એ સંસ્કારહીન છે. એ જ પૂર્વની છાપ હોવાથી તે ઉષ્માહીન બન્યો છે. પણ હવે તો મંજરીના હૃદયમાં કાક માટે પ્રેમનો તલસાટ જાગ્યો છે તેની કાકને ખબર નથી. તેથી જૂનાગઢથી પાટણ જતાં પ્રકૃતિસૌંદર્યની ભૂમિકામાં બન્ને એકલાં જતા ત્યારે મંજરી કાકની ઉષ્મા માટે તલસી રહી હતી પણ કાક અક્ષુબ્ધ જ હતો. પ્રકૃતિસૌંદર્યના વાતાવરણમાં 'સ્મરસખી હસતી નવચંદ્રિકા' પ્રકટ થઈ તો યે કાક તો નિર્વિકાર જ હતો. કાકની ઉષ્માહીનતાથી મંજરી ચિડાય છે. તીક્ષ્ણ ધાર-વાળા પથ્થરથી મંજરીનો પગ કપાયો ત્યારે તેણે ચીસ પાડી. કાકે પોતિયું ફાડી, મંજરીના પગને સાફ કરી પાટો બાંધ્યો–જાણે મંજરી કોઈ પરાઈ પ્રવાસી હોય તેમ. મંજરી ચિડાઈ, દુઃખતો પગ ઊંચકી મંજરીએ કાકને લાત મારી. અને બોલી: 'તમે માણસ છો કે રાક્ષસ' કાક કાંઈ સમજ્યો નહિ. જોઈ રહ્યો. મંજરીએ હાથ વડે આંખો ઢાંકી દીધી અને ખોળામાં માથું નાખી રોઈ પડી; બોલી આ શું કરો છો? તમને આંખો નથી? શા માટે મને રીબાવો છો? મારો જીવ જાય છે. તમને હૃદય છે કે નહીં?' એમ કહી મંજરી ડૂસકે ડૂસકે રોવા લાગી.

હવે કાકના હૃદયમાં પ્રકાશ થયો. કૂદીને કાક મંજરી પાસે આવ્યો, 'તેને ભુજયુગલમાં લીધી–બળજોરીથી તેનું મુખ ઊંચું કર્યું': તે મુખ ઉપર કામદેવની કલમે લખાએલી દિવ્ય લિપિ તેણે વાંચી....તેના ઉપર ચુંબનો વરસાવ્યાં.'

આમ આ વીર-વીરાંગનાના અલૌકિક સંવનનનું અદ્ભુત ચિત્ર જોવા મળે છે. મુનીમન્વેતિશ્રા નું ચિત્ર કેવું ઉઠાવ થયું છે! ટૂંકામાં, કાક-મંજરીના વ્યક્તિત્વ ભર્યાં પાત્રનિરૂપણમાં શ્રી મુનશીએ અદ્ભુત કલાસિદ્ધિ દાખવી છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વભર્યાં પાત્રનિરૂપણની અનન્ય કલા જોવા મળે છે. તેમાં યે સ્ત્રીપાત્રની વ્યક્તિત્વભરી પ્રતિભાનો પ્રથમ પરિચય મંજરી દ્વારા જ થાય છે એમ કહીએ તો તે માત્ર હકીકત જ છે. નરસિંહરાવે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'જગતમાં શોધવા જઈએ ને જરીક શ્રમ લાગે તો સરસ્વતી ચંદ્ર–કુમુદસુંદરી જડે; એ અમુક વર્ગના (type) પ્રતિનિધિરૂપ લાગે છે. પણ કાક-મંજરી ઈત્યાદિ પાત્રો અન્ય કોઈપમાંથી પરિચય અપાય તેવા નથી. એ તે એ જ છે, અન્ય નહિ એમ અનન્વય અલંકારનું તત્ત્વ એમની વ્યક્તિતામાં પ્રવિષ્ટ થયેલું છે.'

મીરાંબાઈનાં પદ

– પ્રા. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી

શ્રી મીરાં પ્રકાશન સમિતિ, ભીલવાડા (રાજસ્થાન) તરફથી સ્વામી આનંદસ્વરૂપે 'મીરાં સુધાસિન્ધુ' નામનો ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં રચાયેલ લગભગ ૧૩૦૦ જેટલાં પદોનો બૃહત્ પદ-સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. આ ગ્રંથમાં રાજસ્થાની, વ્રજ, હિંદી, પંજાબી બંગાળી વગેરે ભાષામાં રચાયેલ પદો ઉપરાંત ૨૫૦ ઉપરાંત ગુજરાતી પદો પણ સંગ્રહાયાં છે. પાઠ ભૂલો અવગણીએ તો પણ આ સંગ્રહ પદોની વિપુલતાને કારણે આપણને વિચાર કરતા કરી મૂકે છે.

મીરાંબાઇએ રચેલાં મૂળ પદોની સંખ્યા ૨૫૦-૩૦૦ થી વધારે હોવાની શક્યતા નથી એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. રાજસ્થાન નિવાસી મીરાંની ભાષા તે જમાનાની રાજસ્થાની જ હોવી જોઇએ પણ રાજસ્થાન ઉપરાંત ગુજરાતમાં પણ એ જ-ભાષાનો પ્રચાર હોવા સંભવે છે. મીરાંએ વર્ષો પર્યંત જે સાધુસંતોનો સમાગમ સેવ્યો અને એણે જે લાંબો પ્રવાસ ખેડ્યો કહેવાય છે તેને પરિણામે એની ભાષામાં પરભાષાઓનાં ઘણા શબ્દો અને પ્રયોગો સહજભાવે સમાવિષ્ટ થયા સંભવે. તે જમાનામા વ્યાપકરૂપે બોલાતી એક ભાષામાંથી કાળક્રમે પરિવર્તન થતાં થતાં ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ વિકસી ગણીએ તો લોકજીભે રમતાં મીરાંનાં મૂળ પદો ભાષાદૃષ્ટિએ ક્રમિક પરિવર્તન પામતાં ગયાં અને આજે જુદી જુદી ભાષાઓમાં જુદે રૂપે એ મળી આવે છે.

મુનશી દેવીપ્રસાદે પોતે મેળવેલી ઐતિહાસિક વિગતોને આધારે હિંદીમાં મીરાંબાઈનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. એ પુસ્તકનું પાછળથી સંપાદન કરતાં ડૉ. શુક્લે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે લગભગ ૪૦૦ જેટલાં પદ મીરાંને નામે ચાર પ્રકારના ભક્તોએ રચ્યાં છે.

આમાંના કેટલાંક પદ જે જુદા જુદા વૈષ્ણવો ગાય છે તેમનો આધાર સાચે જ મીરાંનું પોતાનું કોઇક ને કોઇક પદ હોય છે. આધારભૂત મૂળ પદાવલિ દુઃપ્રાપ્ય હોઇને ભક્તોને પોતાની યાદદાસ્ત ઉપર જ આધાર રાખવાનો હોય છે. વળી ભક્તોમાં બધા જ કાંઇ બુદ્ધિશાળી નથી હોતા. મોટા ભાગના ભક્તો તો નિરક્ષર હોય છે. આવા માણસો અનેકવેળા કડીઓ ભૂલી જાય એ બનવા જોગ છે. પરંતુ ઉચ્ચ કોટિના ભક્તોની આત્માભિવ્યક્તિ સરસ હોવા સાથે સરળ પણ હોય છે. આ કુદરતી ગુણ આ ભક્તજનોને સહજ રીતે મદદરૂપ બને છે. ભુલાઇ ગયેલી કડીઓને મળતી આવતી બીજી કડીઓ જોડી જોડીને એઓ પદ પૂરું કરી નાખે અને તેવું પદ ધીમે ધીમે પ્રચલિત બનતું જાય કાળાંતરે આવું પદ એક નવા પદનું સ્થાન મેળવી લે છે.

આ પહેલા વર્ગના ભક્તજનો કરતાં ઊતરતી બુદ્ધિ શક્તિવાળો ભક્તોનો એક બીજો વર્ગ છે. તેઓ પોતાના ભાવો ટૂંકમાં બે બે ચાર ચાર પદોની છિન્ન ભિન્ન કડીઓને જે જ્યારે જેવી યાદ આવે ત્યારે તેવી જોડી દઇને નવાં પદો ઊભા કરે છે. કેટલીક વખતે બીજા ભક્ત મહાત્માઓનાં રચેલાં પ્રસિદ્ધ પદોની કડીઓ લઇને તે પદોમાં જોડી દે છે અને અંતે 'મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર' ની છાપ સાથે તેને ગાવા લાગી જાય છે. મીરાં કૃષ્ણ ભક્ત હોવાથી સૂરદાસના તથા બીજા કૃષ્ણ-ભક્ત કવિઓનાં પદની કડીઓ સહેલાઇથી મીરાંના પદોમાં જોડી શકાય. ભજન સંગ્રહોમાંથી આવાં કેટલાક પદો મળી આવે છે.

આ બન્નેથી જુદા પ્રકારનો એક ત્રીજો ભક્ત-સમુદાય છે. આ ભક્ત-સમુદાય અમુક ચોક્કસ પંથ કે સંપ્રદાયનો હોય છે અને પોતાના પંથ કે સમ્પ્રદાયનું મહત્ત્વ વધારવું અને તેનો પ્રચાર કરવો એ એમનું ધ્યેય હોય છે. આ કારણે પ્રત્યેક પ્રસિદ્ધ ભક્ત પોતાના જ પંથ કે સંપ્રદાયનો છે અથવા તો એની અસંત નજીક છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે આવા ભક્તો અદમ્ય ઉત્સાહ સેવતા જણાય છે. આ ઉત્સાહથી મીરાંઇને

એઓ પ્રસિદ્ધ ભક્તોની ઉક્તિઓમાં થોડા ઘણા ફેરફાર કરી લે છે. આમ કરવામાં એમને મન કશું ખોટું થતું નથી, કે કોઇને અન્યાય થતો નથી. એમની દલીલ તો એ છે કે એવા ફેરફારો તે ભક્તની પ્રસિદ્ધિમાં અને લોકપ્રિયતામાં વધારો જ કરે છે! અલબત, એમની આ દલીલ પાછળ સ્વાર્થ રહેલો હોઇ એ દલીલ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આવી કુચેષ્ટા શોધખોળની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુ મનુષ્યોના માર્ગમાં મુશ્કેલી અવશ્ય ઊભી કરે છે.

ચોથા પ્રકારનો ભક્તસમૂહ તો વળી આ ત્રણે કરતાં વધારે ભયંકર છે. આ ભક્તસમૂહ જાતજાતનાં પાંડિત્યનો દાવો કરે છે અને ચોક્કસ પક્ષના પોતાના સમર્થનનું બળ કેટલું છે તે પણ સારી રીતે જાણે છે. જૂના જમાનાથી પાંડિત્યનો પરમ આદર્શ સત્યાન્વેષણ મનાય છે. છતાં આ પંડિતવર્ગ 'જે હું કહું તે જ સાચું' એમ માને-મનાવે છે, આવા માણસોના અભિપ્રાયો સત્યાન્વેષણમાં બાધારૂપ બનવાનો સંભવ ઘણો મોટો છે.

આ ઉપરાંત મીરાંમાં વ્યક્ત થતા ભાવ કે ભાવનાને પોતે રચેલ પદાવલિમાં ગૂંથીને છેડે 'મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ' લખી નાખનાર નરનારીઓ આપણે ત્યાં થઇ ગયાં છે. પોતે જાતે એકાદ પદ રચી તેને છેડે સમાનપણે-મીરાંનું નામ જોડનાર વ્યક્તિઓ પણ હોવા સંભવ છે.

'મીરા સુધાસિન્ધુ'માં સંગ્રહાયેલાં પદો ઉપરાંત, બીજાં પણ મીરાંનાં ગુજરાતી પદો મળી આવે છે. એકલાં ગુજરાતી પદો જ ભેગાં કરીએ તો તેની સંખ્યા ૩૫૦ થી ૪૦૦ જેટલી થવાનો સંભવ છે. આમાંના ઘણાં પદોની ભાષા અર્વાચીન છે. આજે ફિલ્મી ગીતની અસર હેઠળ રચાતા ભજનોના ઢાળોને બાજુએ રાખીએ તો આજથી ૩૦ થી ૪૦ વર્ષ પૂર્વે ભજનમંડળીઓમાં પ્રચલિત, તાળી સાથે ગવાતા, કેટલાક સાદા ઢાળોમાં રચાયેલાં, ઘણાં ગુજરાતી પદ છે. હિંદી ભાષાના કેટલાક વિવેચકોએ તો મીરાંના અનેક હિંદી અને રાજસ્થાની પદ માટે શાસ્ત્રીય રાગરાગણી અને તાલ યથાર્થ દર્શાવ્યા છે અને મીરાં નૃત્ય સંગીતમાં નિષ્ણાત હતી એમ તેને આધારે દર્શાવ્યું છે. આ શાસ્ત્રીય સંગીતની કસોટીએ ચઢાવીએ તો મીરાંને નામે ચઢેલા ઘણાં ગુજરાતી પદો બીચારાં બાપડાં બની જવા સંભવ છે. અન્ય ભાષાઓનાં પદો માટે પણ આ કસોટી મોટે ભાગે ખતરનાક નીવડવાનો સંભવ છે

વળી અમુક ગુજરાતી પદ 'ઘણું' પ્રચલિત છે, એમાં મીરાંના જ હૃદયભાવનો સાચો રણકો છે, માટે એને અસલ પદ તરીકે સ્વીકારવું,' એમ કહેવા જનારને પોતાના કથનના સમર્થનમાં આધાર શેનો રહેશે! હસ્તપ્રતોમાં મળતાં ઘણાં પદો એક યા બીજે કારણે ભાષા કે ભાવની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ નથી અને જૂની ઘણી હસ્તપ્રતોમાંથી મળી આવતાં પદો આજે તે રૂપે પ્રચલિત નથી. આ સંજોગોમાં વિશાળ સંશોધન અને પૂરતા મનન વગર ઉપરના અભિપ્રાયો આપવા બેસી જવું એ ઉતાવળિયું પગલું ગણાય.

મીરાંબાઇના જેટલાં પદો જ્યાં જ્યાંથી મળે તેટલાં બધાં ભેગાં કરી, તેનું વ્યવસ્થિત વિભાજન કરી, તેનો અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. હાલ ઉપલબ્ધ બનતાં પદોને જૂના હસ્ત લિખિત પદ સંગ્રહોનો આધાર કેટલો મળે છે તે જોયા બાદ જે મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થતા આવે તે બધાની આંતર તેમજ બાહ્ય પુરાવાઓ સાથે ચર્ચા થવી જોઇએ. તટસ્થપણે ગુજરાત પાસે હસ્તલિખિત ગ્રંથોની વિપુલ સામગ્રી હોઇ આ કાર્ય અશક્ય નથી. છતાં હિંદીના વિદ્વાનો મીરાંના પદોના પ્રામાણિક પાઠો તથા અમુક પદ મીરાંનું જ છે એમ કહેવા માટેના આધારભૂત સિધ્ધાંતો, અનેક પ્રયત્નો અને પૂરતી સાધન સામગ્રી છતાં નક્કી કરી શક્યા નથી એ વાત પણ હકીકત રૂપે નોંધવી જોઇએ.

★

શહીદીના મહાવહ્નિ !

સૈકાથી સેંકડો ધારે સરવાણી જેહની ફૂટી,
મેઘેરી એ શહાદાને હજો હૈયાની અંજલિ.
ગંગાના પુણ્ય વારિ શી વહાવી સરિતા સુધા,
સીંચીને સુફલા કીધી મનની મરુ ભોમકા.
ઘેરા ને ઘોર અંધારે જેણે એ તેજ-પુંજશો,
પ્રગટાવ્યો દિવ્ય દીપ્તીની શહીદીનો હુતાશન;
પ્રવાસી પુણ્ય પથોના હુતાત્મા એ બાંધવને,
હમારાં દીન હૈયાંની હજારો વંદના હજો
અધૂરો ના, ન'તો ઓછો તમારો ત્યાગ અલ્પ વા.
તપસ્યા, સાધના કિંવા તમન્ના ન્યૂનતા હતી.
હમારી જ ત્રુટિપુટી, અધૂરી ધ્યેય સાધના,
બીરુના હીન હૈયાંની, નિર્બળા મુક્તિ ભાવના,
કે આવી ભારતી માની આઝાદી અંગ-ખંડિતા;
ઘાવોની રક્તસેરો ને નિસાસા સાથમાં લઈ.
ને અમે હારેલા ઊભા, ઊભા હાથાં વધાવાને:
હૈયાની હોંશ થીજી ને ઠર્યો વહ્નિ તે પછી,
શહીદીના મહાવહ્નિ ! સ્ફુલ્લિંગો વેર આ ભણી.
હમારા હીમ હૈયાને અડે અંગારની કણી,
ફરી લગે તમન્નાનો, ત્યાગનો, બલિદાનનો
અમારે અંતરે : અગ્નિ અને તો ભારતી તણી
આઝાદી રિદ્ધિ સિદ્ધિથી ફરીને અધૂરી પૂરી
કાફલો સમતાની એ મંઝીલે જાય ઉપડી.

‘કાવ્યમંગલા’–ની કવિતા

—પ્રા. પંકજ વ્યાસ

સર્જક પોતે આપબરે તો પોતાના જમાનાનું જ ફરજંદ છે અને તેથી જ એ જમાનાએ બાંધેલ પાળોમાંથી બહાર આવવાનું સર્વથા તેના માટે મુશ્કેલભર્યું બની રહે છે. જો કે એવી પણ સર્જક પ્રતિભા જોવામાં આવે છે જે જમાનાનાં સ્થૂળ બંધનોના અંતરપટને ચીરીને આગળ આવે છે. એવી પ્રતિભાને વંદન, એવા કલાકારોને વંદન! છતાં એમ પણ કહ્યા વગર નથી ચાલતું કે જમાનાનું પ્રતિબિંબ એમના સર્જનમાં ન પડે તો સાહિત્ય-પ્રિય અને સામાન્યજનોને તત્કાલીન સાહિત્યનાં પ્રેરકબળોનો ખ્યાલ પણ શી રીતે આવે? અને તેથી જ એક રીતે જોતાં સ્થળ-કાળની એ મર્યાદામાંથી બહાર આવવા ખાતર જ બહાર ન આવે તેમાં જ સાહિત્યને લાભ છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રેરક બળોમાંનું એક મહત્ત્વનું અને પ્રતિભાશાળી બળ તે ગાંધીજીનું આગમન–જેમ રાજકીય અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં તેમ તેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનો ઓપ લાગ્યો એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યને જો ભારેખમ સંસ્કૃત ભાષાવિદ્ અરમાં ચગાવેલ, ઊંડે ઊંડે વિચારનો કોઈ વિદ્વાન કલ્પીએ તો એમ કહી શકાય કે એમની અસરે એ વિદ્વાનની વિદ્વત્તાનો બોજ દૂર કરીને, તેનાં ચશ્માં બાજૂ પર મુકાવીને તેને વધુ સ્વસ્થ બનાવ્યો અને સ-રસનાના મહેરામણમાં રમતો કર્યો. ગાંધીજીના અંતેવાસીઓએ આ કાર્ય યશસ્વી રીતે પાર પાડ્યું અને પાડે છે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી એકજ વાક્ય બસ થશે કે શ્રી સુંદરમ તે કાળનું ફરજંદ, તે કાળના રંગોથી રંગાયેલ અને ક્રમશ: તે તે ભાવોનો જેનામાં વિકાસ થતો જોવામાં આવ્યો છે તેવા લાગણીશીલ કવિ છે. કાવ્યક્ષેત્રે એમની સાધના અને આરાધના અજાણી નથી. પ્રસ્તુત ચર્ચા કેવળ ‘કાવ્ય મંગલા’ને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવી છે અને તેથી જ કવિ તરીકેની તેમની શક્તિ-મર્યાદાનું વર્તુળ આ સંગ્રહ પૂરતું જ મર્યાદિત રહેશે.

સંપદને સંગ્રહની રીતે જ જોઈએ તો તેમાં નીચે પ્રમાણેના વિભાગો પાડી શકાય. આ પ્રકારો કેવળ બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ સમજવા. આથી એક કાવ્યને બીજા કાવ્ય સાથે યા એક વિભાગને બીજા વિભાગ સાથે કોઈ સંબંધ જ નથી યા ન હોઈ શકે એવી ભૂલભૂલામણીમાં કોન રખે પડે. વિભાગો આ પ્રમાણે સંભવી શકે

(૧) ચિંતનાત્મક કાવ્યો. (પોતાની જાતને ઉદ્દેશીને લખેલાં અને પ્રભુભક્તિ વિષયકનો સમાવેશ પણ કર્યો છે.)

(૨) પીડિતોનાં કાવ્યો.

(૩) પ્રસંગાત્મક કાવ્યો.

(૪) પ્રકૃતિ વિષયક કાવ્યો.

(૫) બાળભોગ્ય કાવ્યો.

(૬) પ્રણય કાવ્યો.

(૭) પ્રકીર્ણ કાવ્યો.

હવે આપણે પ્રત્યેક પ્રકારને વિસ્તૃત રીતે જોઈશું.

(૧) ચિંતાનાત્મક કાવ્યો.

આમાં ત્રણેક રીતે કવિએ ચિંતન રજૂ કર્યું છે. એકનો સીધે સીધી પોતાની જાતને ઉલ્લેખીને ચિંતનનો આશરો લેવામાં આવ્યો છે. બીજું ઇશ્વરને પ્રાર્થના દ્વારા પોતાના વિચારો અભિવ્યક્ત કર્યા છે અને ત્રીજામાં અન્ય વિષયોના અનુસંધાનમાં. આમ વિવિધ રીતે ચિંતન પ્રવાહ વહ્યો છે, ભલે માર્ગ વિવિધ હોય, કવિ તો ચિંતનસાગરમાં જ ડૂબ્યાં જણાય છે! કવિ પ્રત્યેક પ્રકારમાં ચિંતનને ઝુલે બેઠા છે અને એ ઝૂલો ઇશ્વર પ્રેરિત અનિલ લહરીથી જ ઝુલે છે એમ માનવા પ્રેરાય છે. પ્રકારાન્તર બાદ કરતાં તત્ત્વ એકનું એક જ રહે છે. કવિ કહે છે–

‘આભમાં ઝૂમ ઝુમ્મર તારા
રાત રમે રંગવાટે,
ધુમવે ઘેરાં પાતાળપાણી
નાવ મારી છે ઘાટે...
　　નાવ મેલી સાગર ખોળે
　　તારા અભયદાને.

આમ પ્રભુના અભયદાન પર સંસારસાગરમાં કવિએ પોતાની જીવનનૌકા ઝુલાવી છે. સંસારના આ ચકરાવામાં ભલભલા ચક્કર ખાઇ જાય છે તો ભલા, ભાળાભોળા કવિનું શું ગજું? એ પણ ગભરાઇ જાય છે, વિહ્વળ બને છે અને એમનું નાવ ફસાઇ પડે છે ત્યારે કહી પણ ઉઠે છે–

> 'કોઇ પાપીડે ફસવી મારી,
> નાજુક નાવ તુફાને'.

છતાં અંતે તો કવિને લાભ જ થાય છે. કારણ કે 'અંધાર ચીરીને આશા' આવે છે, અંગ પુલકે છે અને નાવડી 'આરબ ઘોડી'ની જેમ થનગની ઊઠે છે

જગતના ચિત્રવિચિત્ર પ્યાલાઓનો અનુભવ કરીને પણ અંતે તો કવિને પોતાનો વહાલમ 'આગે આગે' લાગે છે. કવિ દુનિયાની ઇન્દ્રિયજાળથી ચંપાયા લાગે છે. 'જનમંદિર' અને 'રંગ વિલાસો'માં એમને રસ નથી. જરીકે રસ નથી; એમને તો એમના વહાલમની જ પડી છે. અને તેથી જ તે તેને શોધતા આગળને આગળ ઝંખનાની કેડી પર આરાધનાની સમાધિ લગાવે છે. 'છેલ્લી આશા' કાવ્યમાં પણ કવિ ભાવિ શુભ શા-ઓના ચિંતનમાં સરી પડે છે. જીવનના શોકકરુણ પ્રસંગોમાંથી પસાર થતા કવિ અંતે આશાના ઉદ્‌ગાર કાઢતા સંભળાય છે–

> 'કપાતાં પાંખો ગે, હૃદય નસની પાંખ કરજો,
> પણ સ્પંદન ના મંદ કરજો.'

પોતાના જીવનનું બલિદાન આપીને આ રીતે કવિ સાર્થ સમજે છે.

'જન્મગાંઠ' કાવ્યમાં કવિએ પોતાની આગવી રીતે ચિંતનને છેડ્યું છે. સામાન્ય રીતે સમાજનો વિસ્તૃત ભાગ માનતો આવ્યો છે કે જન્મગાંઠ એટલે આનંદો-ત્સવ, મિજબાનીનો દિવસ, ભેટ સોગાદો લેવા આપ-વાનો દિવસ. કવિચિત્ર કહે છે–

> 'જીવના પ્રવાસમાં પડેલ એક માનવીની
> જિન્દગીની એક એ પ્રચંડ ગાંઠ.'

જીવનસાગરમાં આપણે ઝુકાવ્યું છે. મૂળધામ કે નિજધામ ત્યજીને જીવ આ ભવાટવિમાં ભૂલો પડે પ્રતિપળે એની તો એ જ ઝંખના હોવી જોઇ 'હે ઇશ્વર! મને તું તારા સાન્નિધ્યમાં બોલાવ માયાજાળમાં ઘુમરાતો આ દેહ મૂળસ્વરૂપમય અહર્નિશ વિભુયાચના કરી રહ્યો છે. અપવાદરૂપે જીવો આ માયાને જ સત્ય માને છે તેમને ઠપકારૂપ આ કાવ્ય બની રહે છે. કવિ એવા જી ખંખેરે છે. આ જીવનમાં જાતજાતની અને ભાતભ ગાંઠો પડી હોય છે.–પડતી જાય છે–કોણ જાણે ! પડ્યા કરશે! જન્મતાં વેંત જ ગાંઠ બંધાવાની પ્ર આપમેળે જ શરૂ થઇ જાય છે! સૌ પ્રથમ તો સૃષ્ટિ સાથે જ, પછી તો સભ્યતાની, જ્ઞાનની, તાત, પત્ની પુત્ર, મિત્ર, વગેરેની ગાંઠો પડયા જ છે! અર્થાત માયાના પડળો એક પછી એક ચડત આવે અને સત્ય તત્ત્વ દૃષ્ટિ-મર્યાદાની બહાર રહે છે, માયાનું બંધન ઉચિત રીતે જ કવિ રે સૂત્રની ગાંઠ જેવું બતાવે છે. જે છોડયું છૂટતું અને વધુને વધુ બંધાતું જ જાય છે! વળી કવિને નવાઇ લાગે છે કે: 'મનુષ્ય કેમ દાંતો સુણી શબ્દ જન્મગાંઠ?'—કારણ કે આ પ્રકારની ગાંઠથી માયાનાં બંધન વધુને વધુ દૃઢ બનતાં જાય છે. કે તો સૂત્રમાં પડેલ બધી જ ગાંઠો ઉકેલવી છે કે સૂત્રની સળંગતા જાણી શકાય, પારખી શકાય. જે ગાંઠો સૂત્ર ઉપર પડે તેટલી સરળતા ઓછી અને મ વિકટ બન્યો સમજવો. જેમ જેમ પેલી માયારૂપી ઉકેલતા જઇએ તેમ તેમ અખંડતાનું ભાન થતું અને જીવ શિવની વધુ નજીક જતો થાય. આથી કવિ પોતાની વિશિષ્ટ રીતે કહે છે કે કોઇ જન્મગાંઠ નિમિત્તે ધન્યવાદ ન આપતાં' પણ 'ધન્યં આપજો છૂટે યદિ પ્રચણ્ડ ગાંઠ'. કવિને ધન્યવાદ જરૂર તો છે જ પણ જિંદગીની જડીબુટ્ટી પછી આ તો થઇ પારોશામાં પહેલી પૂણી. હજી વધુ ચિં સભર કાવ્યો આવી રહ્યાં છે. જેમાંનું પ્રથમ દૃષ્ટિ નજરે ચડે તેવું અગત્યનું કાવ્ય 'બુદ્ધનાં ચક્ષુ'ને આ કાર આપે છે. આ કાવ્ય ઉદાત્ત ભાવના અને વે ચિંતનશીલતા લઇને આપણી સમક્ષ આવે છે. આ ધ્યાન રાખવું ઉચિત થશે કે કવિ 'બુદ્ધનાં ચક્ષુ આવકાર આપે છે. નિતાંત કરુણામય પ્રભુનાં નય

ધ્યેય સ્થિર કરવા નીકળી પડયા છે! તેથી જ આ સ્થાને એ કાવ્યનો વિચાર પણ ઉચિત લેખાશે. જીવનની લીલી-સૂકામાંથી પસાર થતા આ કવિને હજુ સુધી કોઇ નિશ્ચિત ધ્યેય ધ્રુવપદ-મળ્યું નથી. 'કાવ્ય પ્રણાશ'માં પણ આવો જ કંઇક વિષાદ કવિએ દર્શાવ્યો છે. જે પ્રકારનો વિષાદ એ કાવ્યમાં જોવા મળે છે તેવો અહીં વર્તાતો નથી. અલબત્ત કાવ્યની ભીતર ભોમકામાં કવિચિત્તની વિષાદઘેરી છાંપ વર્તાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. કવિ કાવ્યના મધુવનમાં પ્રવેશે છે-કાવ્યદ્વારા જગતકુંજમાં પણ પ્રવેશે આખરે જગત એક કાવ્યકુંજ જ છે ને! કવિ ભાવનાશીલ જીવ છે. પોતાની કલમદ્વારા સચ્ચિદાનંદના દર્પો એ ચિતરવા મથે છે તેથી જ 'કુંજ સુરભિ'-ને પોતાના મૃદુકવનમાં ગૂંથવા મથે છે. પરંતુ જેવો પ્રવેશ તે જગતકુંજમાં કરે છે તેવું જ કંઇ નૂતનદૃષ્ય તેમની નજરે પડે છે! ભાવનાનું જગત અને વાસ્તવિક જગત એમ બે કોચલાં સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. એ કહે છે —

"જોઉં એને તો રે અવળું પડયું સર્વ નજરે
મહીં એ આઘાતે કવિ શિથિલ થૈ હા લથડિયો",

ભાવનાસૃષ્ટિનું વિલોપન થયું! વાસ્તવિકતા કઠોર બની નગ્ન સ્વરૂપે દૃશ્યમાન બની! અંતરાયો પર અંતરાયો પણ નોતર્યાં દીસવા લાગ્યા! અને.. અને ..

........મૂકાઈ નવરસભરી કુંજ કવિના
અને તે દૈવેણી કરુણરસ ઘેરો તહીં દ્યો;

કલ્પેલ સૃષ્ટિના પાત્રો સરી પડ્યાં! ભોળી 'શિશુક કવિતા' ડગલું ભરતાં જ વિપદ કંટકમાં જઇ પડી! તેનો પ્રાણ રૂંધાયો! વિહ્વળતા પ્રગટી! કવિની 'ગાંધર્વ નગરી' હતી ન હતી થઇ ગઇ!

સમાજમાં આવી જ વિચિત્રતાઓ આપણે જોઈએ છીએ. વિધાતાની ક્રૂરતાનો ભોગ કદાચ કવિને સહવો પડયો છે. મન વાળ્યે જ છૂટકો ને? આખરે કવિ મન વાળે છે.... કલ્પના અને વાસ્તવિકતા બન્ને ભિન્ન ભિન્ન પાસાં છે તેની સ્પષ્ટતા થાય છે.

'વસે ના ક્યાંયે રે કવિ મગજનાં કલ્પિત સુખો,
ઘણાં ગાઇ બેઠા અતિ અસમ-ભાવે જગત આ,
ન કોઇને કીધે કમળ પૃથિવીમાંહિ હસતાં.'

પ્રકૃતિને પોતાની લીલા હોય છે! માનવભાવને સદા હસવા કે રોવા જ એનું નિર્માણ હોતું નથી. આવી રૌદ્રવિહારી સૃષ્ટિમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક તો કારુણ્યનું ગીત સંભળાતું જ હોય છે. 'કાવ્ય પ્રણાશ'માં કહ્યું તેમ કોમળતા પાછળ કોઇ કરાળકર પ્રચ્છન્નપણે કાર્ય કરતો જ હોય છે.

'નથી રે માણંતાં પરમસુખ પંખી પશુ સદા,
ફરે લાંબે રાતા નખ પ્રકૃતિના રક્તતરસ્યા.

કવિ બીજી રીતે પણ સાન્ત્વન મેળવતા જણાય છે. જીવનમાં કોઇને કોઇ રીતે સાંત્વના તો મેળવવી જ રહીને? પ્રકૃતિનું આ રીતનું સર્જન કેવળ માનવીના વૈયક્તિક લાભો સંતોષવાનું જ નથી. પ્રકૃતિ પાસે એ રીતની આશા રાખવી પણ નિરર્થક છે સમ્યક્ અને સમગ્રતયા પ્રકૃતિનું અવલોકન થવું ઘટે. માનવી જો પ્રકૃતિના ભિન્ન ભિન્ન અંગોનું પૃથક્કરણ કરીને અર્થાન્વેષણ કરે તો તે અસ્થાને જ ગણાય કવિ સલાહ આપે છે —

'સમગ્ર યોજેલી પ્રકૃતિ રચનાનાં અવયવો
જુદાં પાડી તેમાં સુખ લહવું, મૂર્ખાઇ જ નરી.'

બહુધા માનવ સર્જિત દુ:ખોને પકડીને જ આપણે બેસીએ છીએ અને આંસુ સારીએ છીએ. જીવન એમના માટે નથી. અનાદિકાળથી અવિરતપણે વહેતા આવતા કાળ પ્રવાહમાં માનવીને પોતાનું સ્થાન પોતાના હાથે જ નિશ્ચિત કરવું રહ્યું. કુદરતને દોષ દઇને, માથે હાથ મૂકીને માત્ર બેસી રહેવું તે નરી મૂર્ખાઈ જ કહેવાય. માનવીએ કુદરતનું સમગ્રપણે અવલોકન કરીને તેમાં જ પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લેવું તે શું ધ્રુવપદ મળ્યાની નિશાની રૂપે નથી? એટલે કે ત્યાર પછી આવતા કવિના વિષાદસભર સૂરો—

'અરે, મારી ભોળી શિશુક કવિતાને હજી નથી
મળ્યું એનું સાચ્ચું ધ્રુવપદ, ભમે આજ અંદુસી
સમર્થ્યાં વિશ્વોમાં મધુર સ્વરથી, કાવ્ય-મધુસી
મહાસત્યાબ્ધિમાં સ્થિર તરણ અર્થે રહી મથી'.

—ને જાણે કે ઉત્તર ન હોય તેવું જ લાગ્યા કરે છે! કવિ એક જગ્યાએ સત્યાબ્ધિમાં જવાની વાર્તા કરે છે! સંસાર મંડિત મૌક્તિક બનવાની એમની અભીપ્સા છે. શું આ પણ ધ્રુવપદ ન કહેવાય? આગળ વધતાં 'માનવી માનવ' કાવ્ય જુઓ— એનો ઉઘાડ જ ધ્રુવપદની પ્રતીતિ કરાવે છે—

> 'પૃથ્વી ઉછંગે ઉછરેલ માનવી,
> હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું...

અંત જુઓ,

> 'વસુંધરાનું વસુ થાઉં સાચું,
> હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું.'

અહીં પણ કવિ હૃદયગુહ્ય વાતને પ્રકાશમાં મૂકે છે. કવિતા આખરે કોના માટે? અને જીવનને કવિતા ગણી એ તો એ કાવ્યમાં માનવી માનવ થાય તે બસ નથી? અરે ભાઈ! ચર્ચા તો આજે તેની જ મંડાણી છે કે માનવી માનવ નથી રહ્યો!! કવિનુ કાવ્ય સાચા માનવી થવાનું, માનવ્યનો વિજય કરવાનું કહે છે તેથી વધુ ઉચ્ચતમ ધ્રુવપદ બીજું કયું હોય? માનવદેહ કવિને મન નિંદિત નથી પરંતુ એ જ માધ્યમ દ્વારા વિકાસની કેડી પર આગળ વધવાનો વિચાર તે સેવે છે. અપૂર્ણમાંથી સપૂર્ણ થવાના એમના સતત પ્રયત્નો રહ્યા છે. વિકાસાર્થે 'પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થું હું જન્મ મારો' એમ કહીને કવિ આ વસુંધરાને જ ગૌરવે એમ કહે છે તે પણ નોંધવું રહ્યું. કવિના મનમાં એક પ્રકારની દ્વિધા અહીં જણાય છે. એક કાવ્યમાં મન સંકલ્પો સંતૃપ્ત ન થવાના કારણે સમુદ્ર તળિયે જઈ મૌક્તિક બનવાની વાત કરે છે ને બીજા કાવ્યમાં આ રીતે વસુંધરા પર જ રહેવાની વાત કરે છે! કવિની નાવડી ડાલમડોલ છે એ એમણે શરૂઆતના કાવ્યમા જ કહી દીધું છે તેથી વધારે શું કહેવું?

માનવજીવન તો બળબળતા બપોર છે! 'બળતા બપોરજે' કાવ્યમાં આવો જ ભાવ એમણે વ્યક્ત કરેલો જણાય છે. તુરંગ પડેલો માનવી છૂટે, ને બીજા એની સાથેના કેદીઓ બોલી ઉઠે. 'આ તો છૂટયો, હવે અમે ક્યારે છૂટીશું' એ ભાવમાં જેટલી કરુણતા તે જ માનવી અન્ય કોઈ બંધનરૂપી તુરંગમાં પડે છે ને વાતની છે! 'વણગાંઠ'ની ગાંઠોને અહીં યાદ કરી લઈએ. આ 'ગાંઠો' ક્યારેક માનવસર્જિત તો ક્યારેક દૈવસર્જિત હોય છે. બહુધા તો આપણે જ આવી તુરંગોના કેદી બનતા હોઈએ છીએ! જગતમાં માનવસર્જિત હાગ્યની, ક્રોધામિઓની, ભાઈ ભાઈ વચ્ચેની, દ્રવ્યની, માનની, પ્રતિષ્ઠા ઈત્યાદિની દિવાલોનું છેદન કરવું અનિવાર્ય છે. સૌથી પ્રબળ તુરંગ તો છે 'અહં'ની. કવિ પ્રશ્ન મૂકીને ખસી જાય છે—

> 'તુરંગના તંત્ર કદાચ તૂટશે?
> રે, પ્રાણનું પંખી કદાચ છૂટશે?'

આ રીતે જોતાં શ્રી સુંદરમ્‌નાં કાવ્યોમાં ચિંતન સામગ્રી ઠીક ઠીક ભરી છે. એમનું ચિંતન જ એમનાં કાવ્યોનું પ્રેરક બળ છે અને મર્યાદા પણ. ચિંતનમાંથી દિવાલો છેદીને કવિજન સુલભ—પ્રકૃતિવિહાર કરવા કવિ નીકળતા નથી અને તેથી જ ચિંતનમાત્રાનો અતિરેક થવાથી, કાવ્ય નજર આગળથી માત્ર પસાર જ થાય છે! નજર આગળ માત્ર શબ્દો જ ફર્યા કરે છે – અર્થ તો 'સમજ્યા હવે' એમ કોઈને કહેવાનું મન પણ થાય!!

(૨) પીડિતોનાં કાવ્યો

ગાંધી યુગે સાહિત્યમાં દલિત પીડિતોને પણ સ્થાન આપ્યું. સાહિત્યવિષય બનવાનો ઇજારો ભવ્ય-ઉદાત્ત અને ગંભીર વિષયોનો જ ન રહ્યો શ્રીમંતોનાં ગગનચુંબી વિલાસગૃહો જ સાહિત્યમાં ન રહેતાં દલિત ઉરોમાં વહેતી કરુણગંગ પણ સાહિત્યમાં પોતાનો સૂર ગૌરવભેર પૂરાવી શકે છે, એમનાં હૈયાના તાણાવાણા ઉકેલી શકે છે. એમ આ યુગ-સાહિત્યે પુરવાર કરી બતાવ્યું. શ્રી સુંદરમે આવાં પણ કેટલાંક કાવ્યો આપણને આ સંગ્રહમાં આપ્યાં. દા. ત. 'ભંગડી', 'રૂકડી', 'તલાવણી', 'વેરણ મીંદડી' વગેરે.

આવાં કાવ્યોના કેન્દ્રસ્થાને કોઈ પીડિતપાત્ર અથવા પાત્રનો મનોભાવ જ હશે અને તે દ્વારા કવિએ પોતાની વિચારસરણી વ્યક્ત કરી હશે. કવિએ આવાં કાવ્યો દ્વારા સમાજમાં સમાનતા, સજ્જનતા, સહૃદયતા, બંધુત્વની લાગણીને જ પુરસ્કારી છે. એક, મહેલમાં અમનચમન

કરે ને બીજો કુટિરમાં રહી બે ટંક રોટલી પણ ન પામે એ અસમાનતા કવિ જીવ કેમ સહન કરી શકે?

ભંગડીના જીવનમાં મહામૂલો પ્રસંગ આવે છે–પોતાનાં દીકરાનાં લગ્ન! દીકરાના લગ્નમાં મહાલવાનું કઇ માતાને ન ગમે? ચૂંદડી પહેરવાનું મન કઇ જનનીને ન થાય? અને તેથી જ કવિ ભંગડીને ચૂંદડી પહેરાવે છે. પરંતુ સાથેનું બીજુ જ ચિત્ર વિરોધ સ્પષ્ટ કરી આપવા સમર્થ બને છે. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો આબેહુબ ખ્યાલ દ્વિતીય ચિત્રથી જ કવિ આપણા મનપટ પર અંકિત કરી દે છે. શેઠાણીનું મૃત્યુ થતાં શેઠાણીના કફન તરીકે ચૂંદડીને સ્થાન આપીને કવિ સમાજને ઢંઢોળવા માગે છે કે સમાજની અરાજકતા તો જુઓ 'એક ભંગડી માત્ર લગ્ન ટાણે જ ચૂંદડી ઓઢી શકે છે જ્યારે બીજી શેઠાણી તો મરતી વેળાએ પણ ચૂંદડી ઓઢી શકે છે કદાચ ભંગડીની ચૂંદડી પણ આ જ રીતે કોઇના શબ પરથી જ ઘરમાં આવી હોય તે પણ બની શકે કારણ કે કફનં આ રીતે કેટલીકવાર ભંગીઓ લઇ જતા હોય છે આ વિરોધાત્મક ચિત્રો દ્વારા દરિદ્રતાનો સાચો પરિચય. અસમાનતાની સાચી સૂઝ કવિ કરાવી આપે છે.

દીનાનાથ પણ કેવો છે! દુનિયાની દો રંગી લીલા જોનો એ તો બેઠો છે! આખો દી' મજૂરી કરનાર 'રૂડકી'ને રોટલો ને શાક પણ ખાવા મળતાં નથી ને બીજી બાજુ નાગરી નાત જમે છે! એંઠવાડમાં લૂંટાલૂટ કરતાં આવાં ભૂખ્યા જીવો પર નાતનો વાળંદ લાકડી મારવા તૈયાર થાય છે ને નજર સામે જૂઠી પાતર પણ કૂતરાં ખેંચી જાય છે! કવિએ આ રીતે સમાજની અરાજકતા દર્શાવીને અસમાનતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. કવિને એમાં સફળતા મળી છે. એક હિન્દી કવિનું 'ભિક્ષુક' કાવ્ય અહીં યાદ કરી શકાય. તેમાં પણ કવિએ આવો જ ભાવ વ્યકત કર્યો છે. દીનદુઃખંળકાયા કે જેનું પેટ પણ પાતાળે ચોંટયું છે ને સાથે બે બાળકો છે તેના હાથમાંથી પણ 'જુઠી પત્તર' (એંઠી પતરાળી) કૂતરાં ખેંચી લેવા ખડે પગે છે! શરૂઆતનો ઉપાડ કદાચ જુગુપ્સા ઉપજાવે પણ એ જ તો કવિનો આશય છે. એ પ્રમાણેનો ભાવ જાગે છે તેથી તો હમદર્દી તીવ્રપણે જાગૃત થાય છે. જેણે આવું ચિત્ર સાક્ષાત જોયું હોય તેને જ આવી સચોટતાનો ખ્યાલ આવે.

'તલાવણી' કાવ્યમાં પણ આવી જ વાત કવિ લઇ આવ્યા છે તળાવને કાંઠે રહેતી તલાવણીના હૃદયમાં કેટલી મૂંગી વ્યથા છુપાએલ છે તેનું તાદૃશ્ય ચિત્ર કવિ આપી શકયા છે.

'દુનિયાને ઘેર ફૂલ મોતીની છાબડી,
મારે શકોરુને રાબડી,
દુનિયાને ઘેર ભલે મખમલ સુંવાળી,
મારે પરાળની પથારી'

જેવા પ્રયોગોમાં કવિ સચોટતા સાધે છે. અંતે પોતે મન વાળે છે કે તે કંઇ નહીં તોય સીમસેઢાની રાણી' તો છે જ. જો આવી વ્યકિતને 'એ તો સેઢાની રાણી' છે એમ જ કહેવાનું હોય તો કંઇ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી, બાકી એમના ઘરનો વિચાર કર્યો હોય તો ખ્યાલ આવે કે ત્યાં તો હાંલ્લાં જ કુસ્તી કરતાં હોય છે!

'વેરણ ભીંદડી' કેટલાકને મન માત્ર શબ્દચિત્રથી આગળ વધતું નથી! પરંતુ અહીં પણ કવિએ પોતાની રંકજનો પ્રત્યેની હમદર્દી' દાખવી છે. એક બિચારો આદમ મધરાતે સવા જાય છે, ઘરનાં ઠેકાણાં નથી, પથારીનાં ઠેકાણાં નથી, દીવાસળીનું ઠેકાણું નથી. અને તેવા હાલતમાં બિલ્લીબાઇ—દુકાળમાં અધિક માસ જેમ છાપરામાંથી કાણું કરીને આવે છે! બિલ્લીબાઈ પાંજરણ પર પડે છે તે કૂદવા લાગે છે ને આપણે હસવા લાગીએ છીએ!! હસીએ જ ને! આપણે કયાં ઘરનું ખોવાનું છે? બીજાની કરુણઃવસ્થામાં આપણને હસવું જ આવે છે!! કવિને આ જ કહેવું છે. કવિના હાસ્યની પાછળ બારોબાર કરુણા છુપાએલ છે. વિચાર કરો કે પોતે રતાંધળો છે, માટીનાં હાંલ્લામાં રસોઇ કરે છે, રધવાટમાં હાંલ્લી ફૂટી જાય છે અને ચિત્તમાં 'આવતી કાલે શામાં રાંધીશ' એ પ્રકારની ચિંતા થાય છે, આખી રાત વેરણ થાય છે, તેનો આત્મા કેટલો કલ્પાંત કરતો હશે! એ તો વીતી હોય તે જ જાણે. લાખોપતિ કે કરોડપતિ તળાઇઓમાં આળોટે છે. મિજબાનીઓ ઉડાવે છે, વિવિધ પાત્રોમાં રસોઇ જમે છે તેઓને પણ રાત્રે 'નીંદરા' વરણ થાય છે

તો પછી આવા રંક આદમની શી વાત? એને તો નીંદરા વેરણ ન થાય તો જ નવાઇ. કવિ આ પ્રસંગમાં હાસ્ય મૂકીને તેની પાછળ રહેલા કરુણને વધુ ઘેરો બનાવી શક્યા છે. કેટલાક ભલે તેને નકામું કાવ્ય ગણે પરંતુ ગરીબીને માટે સુંદર ભાવ વ્યકત કરતું આ કાવ્ય છે. હૃદયને તે જરૂર સ્પર્શે છે— જો હૃદય હોય તો.

આ રીતે સંગ્રહમાં કવિએ પીડિતોનાં કેટલાંક કાવ્યો આપ્યાં છે. કવિ આ બાબતમાં સહૃદયી રહ્યા છે અને તેથી જ ભાવ ઊઠી શક્યો છે. અસમાનતાનું સચોટ ચિત્ર પણ કવિ સરળતાથી અને હૃદયસ્પર્શી કલમ દ્વારા આપી શક્યા છે.

(૩) પ્રસંગાત્મક કાવ્યો :

પ્રસંગની નાનકડી કણિકા બીજ બનીને કાવ્યદેહે અવતરે છે. વર્ણ્ય પ્રસંગ કે પ્રતીક તો સાધન માત્ર જ છે. માત્ર પ્રતીકો કે માત્ર વર્ણન કાવ્યો બનાવી શકે નહીં. લક્ષ કાવ્ય છે વર્ણન નહીં. તે પણ પ્રત્યેક કવિએ ધ્યાનમાં રાખવું રહ્યું.

'કાવ્યમંગલા'માં આવા કેટલાક પ્રસંગો કવિએ લીધા છે. વર્ણવ્યા છે દા.ત. 'ભાંગેલી ઘડિયાળ' 'બાનો ફોટોગ્રાફ' 'પોંક ખાવા' ઇત્યાદિ, કવિ આવા વર્ણ્ય વિષયોમાં પણ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનના ટૂંપણામાં સરી પડ્યા વિના રહી શકતા નથી ક્યારેક તો વર્ણનો તદ્દન હળવી કોટીનાં જ બન્યા છે. જાણે કે શીખાઉ કવિ છંદની કસરત ન કરતો હોય તેવું કેટલીક જગ્યાએ તો બનવા પામ્યું હોય તેમ લાગે છે!

કવિ 'પોંક ખાવા' જાય છે ને પોંક ખાવામાં જ પડી જાય છે! કવિતા અહિં કવિતા બનતી નથી. માત્ર વર્ણન સંભારના જ જોવામાં આવે છે. કલ્પનાના રંગ આંખો ઠારે એવા પણ નથી, 'ઊડીને હું ચડ્યો માળે' ચડે છે ને ત્યાં જ રહે છે-તત્વજ્ઞાની બનીને! ભૂતકાળ એમને તાજો થાય છે, બચપણ યાદ આવે છે અને ભવિષ્યવાણી જાણે કે રજૂ કરતા હોય તેવું લાગે છે-

'પેઢીએ પેઢીએ પાકે નવો માનવફાલ ને
યુગે યુગે નવી આવે પ્રજાઓ પૃથિવી પરે'.

આવી ચર્ચાને અંતે તો કવિને અંતિમ બે જ પંક્તિઓ કહેવાની જણાય છે-

આમ ને ઘેર જવાં કાજે મને યે એકદા ખરે
હાંક તેં મારશે બન્ધુ જવા સત્ય સનાતને.'

આમ સત્યધામે જવાં મૃત્યુ બારણાં ખખડાવશે એ પ્રકારનો અહીં સૂર છે. તે છતાંય કાવ્ય તો નબળું જ લાગે છે.

'ભાંગેલી ઘડિયાળ' વિષય તદ્દન સામાન્ય રહ્યો છે. તે પડીને ભાંગી ગએલી ઘડિયાળ આજે ભલે ભાંગેલી હાલતમાં હોય પણ એક વેળાએ તો તે કવિની પ્રિયતમા જેટલી જ બલ્કે તેથી પણ વધારે પ્રિય કવિને હતી લોકો કહે છે.' 'એ તો જડ છે, એના માટે કંઇ રડાય?'. કવિ આ વિધાન માનતા નથી. એટલું જ નહિ પણ એ તો માનવીને પણ 'જડ' જ કહે છે! એમની દલીલ છે— 'જો આપણે જડ ઘડિયાળને ચાવી આપીને સચેતન કરીએ છીએ તો આપણને પણ તે રીતે કોઇ અદૃશ્ય કર ચાવી આપે છે અને આપણે ચાલીએ છીએ. અન્યથા બન્ને ઘડિયાળ અને માનવી-માં સરખું જાડ્ય છે ઘડિયાળ તો જડ હોવા છતાં યે કાળપ્રભુ સાથે સુસંવાદિતા જાળવી શકે છે. જ્યારે આપણે મનુષ્યો તે પણ કરી શકતાં નથી. 'પોંક ખાવા' કરતાં 'ભાંગેલી ઘડિયાળ'ની ટક...ટક.... સાંભળવી આપણને વધુ ગમે.

'બાનો ફોટોગ્રાફ' આવાજ એક પ્રસંગનું છે. કાવ્ય અગત્યનું રહ્યું છે. ચિંતનશીલ કવિ અહીં પણ છાના તો નથી જ રહ્યાં છતાં ય આગલા બે કાવ્યો કરતાં અહીં કાવ્યત્વ ખીલ્યું છે એમ તો કહેવું પડે: બાનો ફોટો પડાવવાં બે ભાઇઓ જાય છે, ભાવતાલ નક્કી કરીને કમેરા સામે બેસાડે છે ને 'કેમેરામેન' હસતાં સુખડાં સ્મરી'ને બેસવાનું પણ કહે છે ત્યાં જ બાનું મનન ચાલુ થાય છે. ભૂતકાળમાં તે સહજ ભાવે સરી પડાય છે. કવિ અહીં વિવેચક બને છે— 'જિંદગી જોઇના જોખી કોઇએ કદી બા તણી' યુવાવસ્થા, ગૃહસ્થાશ્રમ અને અધપ્ગતનું બધું જ જીવન કરુણાથી

છલકાતું જ રહ્યું છે ! આવા વિચારોમાં ને વિચારોમાં બાના મોં પર મલકાટને બદલે બોર જેવડાં આંસુ સરી પડે છે ! 'ફોટોગ્રાફની પ્લેટ' બગડે છે ! ચિત્ર લેનાર ચીડાય છે ! પણ એને ક્યાં ખબર છે કે –

'પ્લેટ શું જિન્દગીઓ કૈં બગડી રે હરિ, હરિ !'

જીવનમાં, તમાચા મારીને રાતા ગાલ રાખનારના હૃદયમાં કેટકેટલા કરુણાપ્રવાહ વહેતા હોય છે તેનો ખ્યાલ આબેહૂબ કવિ અહીં આપી શક્યા છે. કવિના ચિંતનનો અર્ક આ અંતિમ પંક્તિઓ સચોટતાથી આપી જાય છે. માનવજીવનની કરુણતાનું એક મહત્ત્વનું પાસું આ રીતે કવિ દર્શાવે છે. ગંભીર ભાવને અનુકૂળ એવો 'અનુષ્ટુપ' અહીં શોભે છે. પ્રસંગકાવ્યોમાંના આ કાવ્યમાં કવિ સફળતાને વર્યા છે.

(૯) પ્રકૃતિવિષયક કાવ્યો :

પ્રકૃતિનો આશરો લઈને યા તો તેને જ પ્રધાનપદ આપીને પણ ઘણા કવિઓ કલમપ્રસાદી પીરસતા હોય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહમાં પણ એવાં કેટલાંક કાવ્યો નજરે પડે છે. દા ત 'વાદળી', 'મેઘનૃત્ય', 'ઝંઝાનિલ' 'પતંગિયું' અને 'ગરુડ' 'ધૂમકેતુ' વ આ પ્રકારનાં કાવ્યો-માં પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો ડોકિયાં કરતાનું જ. આ કાવ્ય-સંગ્રહ પૂરતું તો તે ધ્યાનમાં રાખવું જ રહ્યું. વાદળીનું વર્ણન સારું છે. કલ્પનાનું ઉડ્ડયન ઠીક ઠીક થયું છે, છતાં કલ્પનાનાં ગૈબારો તો વાદળીની જેમ જ ઊડતા જાય છે ! એકાદ કંડિકા જોઈએ—

'સન્ધ્યા પ્રભાતના રંગભરી પાંખે,
સૂરજનાં આંજણાં આંજીને આંખે,
સાગરના હૈયે આળોટી એ વાદળી
અમૃતના ગર્વ ધરી
ઊતરી રે કહાન મારે તળાવ.'

'મેઘનૃત્ય' કાવ્યમાં શબ્દોનો ઝમકાર કંઈક ધ્યાન ખેંચે છે. વિષયની પકડ કવિ સારી રીતે જમાવી શક્યા છે પણ કાન્તનું 'સાગર અને શશી' કાવ્ય વાંચતાં જે આહ્લાદ અનુભવાય છે તેવું અહીં બનતું નથી. તોય સચરાચર છે અને નૃત્યનું ભાન કરાવે છે તે કવિની સિદ્ધિ. શબ્દો સાંભળો—

'તરલતન દામિની ઘુંઘિનયુ ચેતને
ચમક ટમકાર લે રંગભોમે,
મેઘલા વારુણી મત્ત થા ઠેક દૈ
ઝૂંમના નર્તના ગોફને વ્યોમે.

મેઘનૃત્યની કલ્પના પણ ઠીક મંડાઈ છે. 'વાદળી' કરતાં અહીં નૃત્યનાં એક બે પગલાં આગળ જતાં કવિ દેખાય છે

'ઝંઝાનિલ'ને કાવ્ય કવિની શક્તિ અને છંદ-પ્રભુ-ત્વનો ખ્યાલ સહેજે આપી જાય તેવું કાવ્ય છે. 'સ્ત્રગ્ધરા' જેવા પ્રલંબ છંદને છટાથી એ રમાડી શક્યા છે. ક્યાંક ક્યાંક 'શાને ઝંઝાનિલા-હે, વ્યરથ યતન આ, વ્યર્થ આ દુષ્ટ લિપ્સા'– જેવી પંક્તિઓમાં 'વ્યથા' અને 'યતન' શબ્દોને તોડ્યા છે. છંદની પસંદગી યોગ્ય રીતે કરીને કવિ વાતાવરણ જમાવી શક્યા છે ઝંઝાનિલ પણ પ્રભુ સ્વરૂપે જ છે. 'પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભુધરા' એ નરસિંહની પંક્તિ અહીં સાર્થક બનતી કવિએ બનાવી છે. 'વિરાટની પગલી'નું ભાન થાય છે. અને ઈશ્વરના કરાળ-કોમળ અંગો નજર સમક્ષ ખડાં થાય છે. શરૂઆતમાં તાંડવ કરતો, વિનાશકારી એ જણાય પરંતુ અંતે તો બધું જ નવસર્જનાર્થે જ હોય છે તે માનવીને મોડું મોડું સમજાય છે. ઝંઝાનિલનું સ્વરૂપ જુઓ—

'ઊંચેરો અબ્ધિઓનાં હિમવત શિખરોથીય ઊંચો ઊડંતો,
નીચેરો નાભિથી યે જલધિજલતણી ગહ્વરોમાં ફૂંકાતો,
આંતબાહ્ય પ્રવાહી સચર અચરમાં પ્રાણ રૂપે વહંતો,
સર્વવ્યાપી પ્રભુશો મરુત સ્રજતો આ સૃષ્ટિનો સૃષ્ટ ધર્તા.

કવિ, આમ ઝંઝાનિલને ઈશ્વરની ઉપમા આપે છે. વિનાશકારી ભાસતો કિંતુ અંતે તો સચ્ચિદાનંદ જ છે એવી સ્પષ્ટતા કવિ કરે છે—

'વર્ષે વર્ષે ધરાને નવલ પટકુળ વસ્ત્ર જૂનું હરંતો,
મોંઘા મોતી ભરેલાં જલધિ પનનાંબ્હાણુ વિશ્વે વહાતો,
પુષ્પો કેરા પરાગો ઉપવન કુસુમોની ક્રિયામાં ધરંતો,
ધૂમે સંદેશવાહી વિમુદિત વિભુના કુસ્મ ચૈતન્ય કેરો !'

આ કાવ્યકંડિકાની પૂર્વ પંક્તિઓ સાથે ગીતા વાક્યને સરખાવી શકાય—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय ।
नवानि गृह्णाति नरो पराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा—
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

આવા ઝંઝાનિલને કવિ આહ્વાન આપે છે–જન-હૃદયો પર ઉદ્વેગનાં શોકનાં, નિરાશાનાં જે આવરણો છવાયાં છે તે તોડવા કવિ અહીં આશાવાદી બની શક્યા છે.

વિવિધ છંદમાં 'ધૂમકેતુ' કાવ્ય ગૂંથે છે. વાર્તારૂપે ગોઠવીને, સંવાદ દ્વારા ક્રમશઃ વિકાસ સાધીને ધૂમકેતુ–પૂંછડીઓ તારો–સૌથી જુદો અને વિચિત્ર કેમ બન્યો તેનો ખ્યાલ કવિ આપી શક્યા છે. પ્રકૃતિના વર્ણન કરતાં કવિને કંઇ બીજો જ સંદેશ આપવાનો આ કાવ્યમાં જણાય છે. પ્રકૃતિવર્ણન તેથી જ ગૌણ બની જતું હોય તેમ લાગે છે, છતાં ય, તારકોની વિવિધ પ્રભા, શુક્રતારા, શશીકલા, ગુરુપ્રભા, વ્યાધની દીપ્તિ, નક્ષત્ર મંડળો, નિહારિકાઓ વગેરેને સારી રીતે રજૂ કરાયાં છે. અલબત્ત પંક્તિએ પંક્તિએ 'વાહ! વાહ!' થાય તેવું તો અહીં નથી જ. આ તો એક વાર્તા છે–ધૂમકેતુને પરાણે પરણાવવાની કથા છે! બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એક પ્રકારનો વિરોધી સૂર બન્ને પક્ષે જાગ્યો છે વિસંવાદિતા ઉત્પન્ન થઇ છે, દરેક પક્ષ હઠાગ્રહી બન્યો છે, બળજબરીથી કોઇ કાર્ય થતું નથી, તેનું પરિણામ ચિત્તક્લેશ અને વધીને વિનાશ જ હોઈ શકે. બધા જ બિચારા ધૂમકેતુને પરણાવવા અકળાય છે ત્યારે .. ત્યારે....

'સીધે માર્ગે જવું ના, પણ ધરી
  મદિયો આગિનો માર્ગ નોખો.
છોડી સ્થૈર્ય પ્રભાનું, પુલક
  નિયતને શાંત ઓજસ્ સમેટી.
કેશાવી પુચ્છ પહોળું, દ્યુતિમય
  ધસિયો સર્વ સેનો ઝપાટી.'

...અને ત્યારે જ બધાની આંખ ઉઘડે છે! પરાણે જ્યારે કોઈપણ માનવસમૂહ બીજા જીવ ઉપર અત્યાચાર કરીને પોતાનો જ કક્કો ખરો કરાવવા પ્રયત્નો કરે છે ત્યારે કેવાં ભયંકર વિનાશકારી પરિણામો આવે છે તે તરફ કવિ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે પછી ભલે તે પાછળ 'અશ્રદ્ધા' કે 'અંધશ્રદ્ધા' કે 'ભય નવલતણો' કાં કામ ન કરતો હોય? કવિ તેથી જ પ્રશ્ન રમતો મૂકે છે.

'વિશ્વોનાં જૂથ જૂનાં નિનવિત કરશે કેટલાં ધૂમકેતુ?'

શ્રી સુંદરમ્ એક રીતે જોઇએ તો પ્રકૃતિમાં ખીલ્યાં નથી. ચિંતન ગેરહાજર નથી અને આનંદની જ હાજરી હોય તેવું પણ નથી. પ્રકૃતિનું કોમળ-કરાળ અંગ જ બતાવીને સૂક્ષ્મ વ્યંજના દ્વારા અર્થઘટન ન કરાવતાં તત્ત્વચર્ચામાં એ સરી પડતાં જણાય છે.

(૫) બાળ ભોગ્ય કાવ્યો

કવિએ એવા પ્રકારનાં પણ કેટલાક કાવ્યો લખ્યાં છે જેમાં બાળકોને વિશેષ આનંદ આવે. એમને એ ગમે. 'વાદળી, પગલાં', 'વેરણ મીંદડી', 'પાંદડી', 'રંગરંગ વાદળિયાં' ઇત્યાદિ આ પ્રકારનાં ગણાવી શકાય. અલબત્ત બાળકો માટેનાં કાવ્યો મોટેરાં માટે નથી જ એમ કહેવાનો આશય નથી. કેટલીકવાર તો ઉંમર વટાવ્યા છતાં મોટેરાં ય કંઇ બાળકોથી આગળ વધી શકતાં નથી! આડે રસ્તે નહીં જતાં કાવ્યોના ઉદાહરણ દ્વારા જ કવિને સમજીએ.

સોનેરી વાદળી આકાશમાંથી ઉતરી આવે છે!

સૂનાં આકાશ મૂકીને નાંદેલી વાદળી આખરે ધરતીનો ફેર ફરીને આવી તો મારી જ પાસે ને! તળાવ નાનું છે; પાણી પુષ્કળ છે! દુનિયાનાં આંસુ લૂછનાર વાદળી પાણી ક્યાંથી લે છે? મારા નાનકડા તળાવમાંથી જ, સરળ અર્થમાં જ કાવ્યને સમજીએ—અર્થાન્વેષણની પ્રક્રિયામાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી.

'પગલી' કાવ્ય વધુ બાળભોગ્ય બની બેઠું છે. દરિયા કાંઠે રમતાં ભૂલકાંઓની દુનિયાથી કોણ અજાણ્યું છે? સૂરજદેવ, સમરદેવ પવનદેવ. ઇત્યાદિ દેવોને બાળકો આહ્વાન દે છે અને તે પણ કેટલા સરળ અને સહજ

આવે! પ્રત્યેક મહેમાને આવીને એક એક પગલું તો પાડવાનું જ છે. પરંતુ વધારામાં પોતાની વિશેષતા પણ વ્યક્ત કરી જવાનુ, બાળકો તેમને મુગ્ધભાવે ફરમાવે છે.

'પહેલા મહેમાન તમે આવો સૂરજ દેવ,
 પગલું સોનાનું એક પાડજો જી રે!
પગલામાં નવલાખ તારાની ભાતને,
 સંધ્યાના રંગ બે'ક માંડજો જી રે!'

દરેક મહેમાને એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બાળકોની આ એટલી વિસાત નહીં આ કાવ્ય ખરે જ બાળકોને રુચિકર છે. એટલું જ નહીં સહજ રીતે કંઠસ્થ થઈ જાય એવું પણ છે સ-રસ અને કોમળ પદાવલિ દ્વારા કોમળ ભાવ આલેખવામાં કવિને આ કાવ્યમાં સફળતા મળી છે

'વેરણ મીંદડી'નો આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો. અહીં એ જ કાવ્યને જરા જુદી રીતે પણ જોઈ શકાય. અર્થના પિષ્ટપેષણમાં ન ઉતરીએ અને મુગ્ધભાવે આ બાળકબનીને નિર્દોષ આનંદ કાવ્ય પણ આપે. જો આપણે પણ ભોળા શિશુ બનીએ તો દુનિયાના ઊંડા પાણીમાં જવાની શી જરૂર? આપણને તો રસ છે–

છાપરામાંથી કાણું કરી ત્યાં આવ્યાં મિંદડીબાઈ,
જાળવી માર્યો ભૂસકો તોયે પડી પથારી માંહિ,
 પીંજારણ કૂદવા લાગી ગઈ.'

તદ્દન સાચું છે. બાળકો અહીં કૂદવા પણ લાગી જાય! અને 'અલિયે ઉઠી લાકડી લીધી, દોડ્યો રસોડામેર' ત્યાં બાળકોમાં લાકડી લેવાની તમન્ના પણ જાગે! કાવ્ય આદિથી અંત સુધી બાળકોને માટે તદ્દન બંધ બેસે તેવું ગણાવી શકાય.

'ચાંદડી'માં ભાઈ બહેનની ભોળી વાર્તા છે. બાળ–દુનિયામાં વાસ્તવિકતાને ઘણું ઓછું સ્થાન. એ ભૂલકાં તો એમની દુનિયામાં, એમના કુતૂહલમાં એવાં તો ખોવાઈ જાય છે કે સોંપેલું કામ પણ ભૂલી જાય છે! લાકડીનો ઘોડો, હાથની લગામ ને હાથની ચાબુક! 'ચલ મેરે ઘોડા' એમનું સૂત્ર! કાવ્યમાં 'મીંદડી'ની જેમ કરુણાનાં બીજ છે પણ બાળકોને મન કરુણા એટલે હમણાં હસવું ને હમણાં જ રડવું.

સમૂહગીતમાં ગાઈ શકાય તેવું કાવ્ય 'રંગ રંગ વાદળિયાં' છે, તેમાંની કલ્પનાઓ અને ઢાળ પણ બાલમાનસને અનુકૂળ થઈ પડે તેમ છે. બાળકો પણ રંગના ઓવારે, તેજના ફુવારે, અનંતના આરે રમવા જતાં રંગબેરંગી વાદળિયાં જ છે ને! રમવા દો એમને

ઘણાં થોડાં પણ ઠીક ઠીક સારાં એવાં આ કાવ્યો બાળકોને જરૂર વહાલાં લાગે.

(૬) પ્રણય કાવ્યો

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ત્રણેક પ્રણય કાવ્યો જોઈ શકાશે. આશા–નિરાશાના મધુર ભાવોનો એમાં સંભાર જોઈ શકાય છે. કિંતુ, કવિનો પ્રધાન સૂર તો—

'નથી સ્વપ્ને જાવું; મુજ વણચલ્યાંને ચહીશ હું,
તમો ચાહેલાંને મુજ કરીશ, ઝંપીશ તવ હું.'

એજ જણાય છે. 'દશા ભાગ્યની' કાવ્યમાં નિરાશાનો સૂર સંભળાય છે છતાં અંતમાં કવિ જે શુભેચ્છા દર્શાવે છે તેથી કાવ્ય રોતલ માત્ર નથી બનતું. 'કાં ના ચહું?'–કારણ કે 'ઈશદીધી વહુ' છે તેથી જ! બાકી 'યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્र દેવતા' એવો જ કોઈ ભાવ સ્ત્રી પ્રત્યે જણાય છે. માનવીને માનવી તરીકે જ ચાહવું તે જ ઈષ્ટ છે; તે જ ખરી માનવતા જ્યારે સ્ત્રી તો 'દેવદીધી' છે તેને કવિ ન ચાહે તે કેમ બની શકે? શરૂઆતમાં કવિને સ્વપ્ને જવાનો વિચાર થાય છે પણ જ્યારે સમજાય છે કે સ્વપ્નો ક્ષણિક હોય છે ત્યારે 'નથી સ્વપ્ને જાવું' એમ કહેવાનું એમને સહજિક રીતે જ મન થાય છે. -દરેક દૃષ્ટિએ જોતાં તે જ ઈષ્ટ છે અહીં પાગલ થવાનો, ફના થવાનો– એક પાત્ર માટે– એમનો વિચાર નથી પરંતુ જીવનને 'સભર રસે' ભરવાનો ઇરાદો છે. આ રીતે કવિના આ પાસાનો અછડતો અને ઉડતો ખ્યાલ જ માત્ર બાંધી શકાય. અપ્રસ્તુત છતાં, કહેવું હોય તો, એમ કહી

શકાય કે, પ્રણય કરતાં ચિંતન તરફી કવિની દૃષ્ટિ આ સંગ્રહમાં વિશેષ દેખાય છે અને તેથી જ કહાચ એમને મન પ્રણયનાં ત્રણ જ કાવ્યો અને તે પણ અંતે જ -સારાં રહ્યા છે! એમને જ જો પ્રણયગાન ત્રણ કાવ્યોમાં સમાવવાનું છે તો આ શું કરવું કરીએ? શું કરીએ?

(૯) પ્રકીર્ણ કાવ્યો :

વિભાગવાર ઉપર્યુક્ત કરેલી ચર્ચા સિવાયનાં કાવ્યોને આપણે પ્રકીર્ણ વિભાગમાં સ્થાન આપી શકીએ. જેમાં 'સ્વ. શંકર દત્તાત્રેય પાઠકને', 'રણગીત' 'તમને' ઇત્યાદિ કાવ્યો સમાવી શકાય.

'ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સંગીતના માજી અધ્યાપક સ્વ. શંકર દત્તાત્રેય પાઠક નામીચા વાયોલિનવાદક તરીકે જાણીતા હતા'. તેમના મૃત્યુને લીધે કવિહૃદય શોકથી ઘેરાય છે, અંતર રડી ઊઠે છે અને બે શબ્દો સખાઈ જાય છે!

'જે પ્રેરનારો કર આંગળીને
ને અગ્નિને કર પડ્યો જ બળી બળીને.

અંતે તો સ્થૂળદેહનો નાશ થવાનો જ છે સુંદર સુરાવલિ નિષ્પન્ન કરનાર આ સંગીતકારનો પણ નાશ થયો. પરંતુ તપશ્ચર્યા કદી નિષ્ફળ જતી નથી તે જ રીતે સ્વ. પાઠકની તપશ્ચર્યા પણ નિષ્ફળ ન ગઈ ઊલટાની તે તપશ્ચર્યા તો 'સૂરું પ્રસાદ રસાદ'' કરે છે. એમણે તો અવિનાશી અને અમૂર્તનું ગાણું મૂર્ત સ્વરૂપે-શબ્દદેહે દૃષ્ટિ સમક્ષ રજૂ કર્યું અને તેથી જ માંયલો બોલી ઊઠ્યો કે 'તારું સંગીત વિરમ્યું નથી' કેવી રીતે એ સંગીતનો નાશ થાય? એક વાર જેના હૃદયમાં અમરસંગીતનું ઝરણું ફૂટે છે તે કદાપિ નાશ થતું જ નથી એ તો ઈશ્વરનું પ્રતીક. અરે આગળ વધીને કહીએ તો એ જ ઈશ્વર. પ્રત્યેક દેહમાં હવે તો અંતરઆત્મા જાગે છે અને દેહે દેહે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ પડે એ રીતનું કાવ્ય 'રણગીત' છે. ભારતમાતાની હાકલ પડી છે, તે મુશ્કેલીમાં છે ત્યારે કોણ ઊઠશે? માતાના દુઃખડાં કોણ મિટાવશે? કવિનો આત્મા બોલી ઊઠે છે—

'ભારતવીર, ભારતવીર
ઊઠવા અમે સૌ અધીર'

લડવા માટે, આગળ ધપવા માટે, મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવા માટે અને આખરે આત્મબલિદાન આપવા માટે કોણ તૈયાર થશે? પૂછતાની સાથે જ 'વૃંદગાન' કર્ણપટ પર પડે છે - હૈયામાં ઊતરે છે.

'ભારતવીર, ભારતવીર
મરશું અમે ભારતવીર.'

વૃંદમાં ગાઈ- ગવડાવી શકાય તેવું આ ગીત છે નાનકડા આ કાવ્યમાં પણ કવિની દેશદાઝ છલકાય છે.

કેટલાય ઊગતા કવિઓ યા સર્જકો, પરીક્ષકો યા વિવેચકોનો મજબૂત પંજો તેમના પર પડવાથી 'ખીલું' ખીલું કરતાં જ મુરઝાઈ જાય છે! ફરીથી ઊઠવાની એમની હિંમત જ રહેતી નથી! આવા કડક પરીક્ષકો સાથે વિદ્યાના દુરાધ્યાયીઓને ઉદ્દેશીને કવિએ પોતાનો ઊભરો ઠાલવ્યો છે 'તમને' કાવ્ય શરૂઆતમાં 'પરીક્ષક' એ શીર્ષકથી પ્રગટ થયું હતું, અને આ શીર્ષક જ સૌ કોના મનમાં કેવો ડાઉ પેદા કરે છે તેનો વત્તા ઓછા અંશે સૌને ખ્યાલ જ હોય છે જેથી વિશેષ ચર્ચાને સ્થાન નથી રહેતું. શ્રી સુંદરમે એમના કાવ્ય દ્વારા રજૂ કર્યો છે તેટલું જ.

આ પ્રમાણે વિગતવાર વિચાર કર્યા પછી આપણે હવે સમગ્રતયા કવિની શક્તિ-મર્યાદાનો ઊંડી નજરે વિચાર કરી લઈએ તો અયોગ્ય ગણાશે નહીં.

કવિના સંગ્રહમાં વિષય-વસ્તુનું વૈવિધ્ય જણાતું નથી. માત્ર કાવ્યને ઉપલકદૃષ્ટિએ જ ભિન્ન નામ આપ્યું છે બાકીનો મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં એક જ સ્રોત ભીતરમાં વહ્યા કરે છે અને તે છે ચિંતનનો. ગમે તે કાવ્ય હોય અંતે તો એ તત્ત્વચિંતનમાં જ પરિણમતાનું યા બીજી રીતે કહીએ તો કાવ્યના આદિ, મધ્ય કે અંતમાં કવિ ચિંતનનું પિષ્ટપેષણ ન કરે તો ચેન જ ન પડે! ક્યારેક તો કાવ્ય પણ એની ગુંગળામણ

અનુભવે છે અને સાથે સાથે આપણે પણ ક્યાંક ક્યાંક કવિ માત્ર ઉપદેશની 'ઉપાધિ' પ્રાપ્ત કરતા જણાય છે. જીવનનો આદર્શ એમનો ભલે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણનો હોય, તેમાં કંઈ ખોટું ય નથી. પણ કાવ્ય માત્ર તત્ત્વચર્ચા કરવાનું એક સાધન જ બની જાય તે યોગ્ય નથી. સંગ્રહમાં આ દૃષ્ટિએ આંખ અને મનને નિરતિશય આનંદ જ કરાવે એવી વિવિધતા નથી. અલબત્ત, અંતે આવતાં પ્રણય કાવ્યો અને નિર્દોષ આનંદ વ્યક્ત કરતાં થોડાંક બાળભોગ્ય કાવ્યોને છોડતા, લગભગ બધાં જ કાવ્યોમાં, જીવનનું દર્શન કરાવતાં ચિંતનની ચર્ચા કરવાની જ મોહિની કવિને લાગી જણાય છે. કેટલાક કાવ્યોના ભાવ શ્રી ઉમાશંકરના કાવ્યો સાથે સરખાવવાનું મન થાય ખરું દા. ત. 'કવિનો પ્રશ્ન' પંક્તિ ૪૫ ૫૦નો ભાવ 'બળતા પાણી'ની અમુક પંક્તિઓ સાથે, તેમજ 'માનવી માનવ'નો ભાવ શ્રી ઉમાશંકરના 'વિશ્વમાનવી' સાથે સરખાવી શકાય. દેશ-કાળનાં બંધન તોડીને પણ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના કવિ-ઓના વિચારો સમાંતરે રહ્યા છે તો એક જ કાળના બે કવિઓ સરખી રીતે વિચારે તે સંભવિત છે. સરખામણીથી ભાવ-સચોટતાનો ખ્યાલ મગજમાં સ્હેજે રીતે આવશે તેટલું જ કહેવું બસ છે. કવિનાં ગીતોમાં પ્રવાહિતા હોવા છતાંય સંગ્રહમાં ગીતો સારા જ છે એમ કહી શકાય નહીં. 'દરિયાને તીર એક રેતીની ઓરડી' 'આદમ તને મીંદડી મધરાતે વેરણ થઈ' 'બામણા ગામ'ની ભમરી 'રે' 'રામને મંદિર ઝાલર બાજે, ઘંટના ઘોર સુણાય' વગેરે પંક્તિઓ ગમી જાય ખરી. એમનાં વર્ણનાત્મક કાવ્યો ચિંતન પ્રસાદી આપતા હોઈ ક્યારેક ક્યારેક નિરર્થક લંબાણ જેવાં લાગે છે. ક્યારેક તો એકજ શબ્દનો પ્રયોગ વારંવાર થતો, હોવાને લીધે અરુચિકર લાગે છે. 'જન્મગાંઠ'માંનો 'ગાંઠ' શબ્દ, 'માનવી માનવ'માં 'જે' અક્ષર લગભગ પંદર વાર, 'આ' અક્ષર વીસ વાર આવતો હોઈ જરા અણગમો ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કવિને એક શબ્દ ગમ્યો કે તેનો જ પ્રયોગ ઘણીવાર થતો પણ જોવામાં આવે છે. દા ત 'માનવી માનવ' કાવ્યની પંક્તિ ૯૦-૯૭ 'હજી' શબ્દનું પુનરાવર્તન સાતપંક્તિઓમાંથી સતત ૭ પંક્તિઓમાં છે. પંક્તિ ૯૯–૧૦૦–૧૦૧,૦૨માં પણ કૈંક, કૈંક...જેવા શબ્દોનું પુનરાવર્તન કંઈ આવા જ કારણસર જણાય છે. શબ્દ કે ભાવ ગમે તેટલા સુંદર હોય છતાંય વારંવાર એ જ શબ્દોનું ચર્વણ થયા કરે તો ચિંતનેના ગમે એવું ય બને ખરું. કેટલાંક કાવ્યોનો પથરાટ વિશાળ પટ પર છે કહેવાનું તો માત્ર બેજ પંક્તિઓમાં છે!

જો કવિને છૂટ આપવી હોય તો કહી શકીએ કે ઠીક છે—બાકી, 'મહિમા', 'વિસરિયું', 'ઉતરિયું' શબ્દોની તોડફોડ પણ જરા ખટકે. કેટલાંક કાવ્યોમાં નૈરાશ્યનો પડઘો સ્પષ્ટપણે સંભળાય છે કવિના ઋજુ દિલને ક્યાંક ચોટ લાગી જણાય છે અને ચિંતન તરફ વળ્યા છે. એવું પણ સાહસ કરીને કહી શકાય. શરૂઆતમાં કાવ્ય 'એકાંતદશ દે' માં જ જુઓ—

'પ્રભો! છલકતા દયા-પ્રણય શાંતિના સાગરો,
અને જગ બધું જળ્યું તદિ ઠરે, હરે દુઃખનું
કૃપાળુ! સહુનાં,
મને નગુણને વિસારી મુકયો,
હરી ?'

કવિ બળ્યા જળ્યા છે. ઇશ્વરે કંઈ અન્યાય એમના પર કર્યો છે યા તો આશા ફળી નથી એવો અર્થ પણ અહીંથી નીકળી શકે. અલબત્ત આ બળાપો ભવિષ્યમાં એમને તત્ત્વ તરફ જ લઈ જાય છે તે આપણે જોઈએ છીએ. વિધાતા તરફ આ કવિની પણ ફરીયાદ રહી છે. 'અભયદાન' કાવ્યમાં તેથી જ કદાચ એ કહે છે, 'કોઈ પાપીડે ફસાવી મારી નાજુક નાવ તુફાને' પ્રભુચરણમાં જવાની વાત હોવા સાથે સાથે એ પોતે પણ દુઃખી થઈ રહ્યા છે તેમ આપણે સમજી શકીએ છીએ. જગ-તથી પણ કવિ ત્રાસ્યા છે-તેથી જ તો એ પોતાની 'છેલ્લી આશા'ને કહે છે–

'ઉડો ત્યારે, આશા!

'ઉડો છેલ્લી આશા!

'કાવ્ય પ્રસાદ'માં પણ એ કહે છે!'રહે ન જગમાં હવે મુજ કલ્પના જીવવા.' કલાપી પણ કહેતા 'હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો 'વિશ્વ માટે'. જો કે, કવિ છેલ્લે, છેલ્લે ય 'નથી સ્વપ્ને ભાવું' એમ પણ કહે છે! એ તો કદાચ

મન મનાવા પણ હોય ! બાકી કવિને તો લગની લાગી છે ઉડવાની ! કારણ ગમે તે હોય.

આ સિવાય સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો સુંદર પણ છે. કવિની શક્તિની અહીં પરખ સારી રીતે થાય છે. ચિંતન વ્યક્ત કરતાં 'બુદ્ધનાં ચક્ષુ', 'ત્રિમૂર્તિ', 'માનવી માનવ', 'ધૂમકેતુ', 'બાનો ફોટોગ્રાફ' વગેરેમાં કવિ જે અન્યત્ર શક્તિ નથી દર્શાવી શક્યા તે અહીં દર્શાવી છે. અન્ય કાવ્યોમાં અંત્યાનુપ્રાસમાં કવિએ તોડફોડ કરી છે તો કેટલાંક કાવ્યોમાં છંદ પ્રભુત્વ પણ એમણે બતાવ્યું છે દા. ત. 'શિખરિણી'માં મંગલ વસ્તુનો આરંભ 'બુદ્ધનાં ચક્ષુ'માં કેટલો સુંદર રીતે કર્યો છે ! 'ભલે ઊગ્યાં વિશ્વે નયનનમણાં એ પ્રભુ તણાં' ત્યારે અંત....'હવે ના મીંચાશો નયન કદિ યે જે ઉઘડિયાં' પંક્તિઓ દ્વારા કાવ્યનો ઉપાડ અને અંત કેટલાં સૂચક બનાવ્યાં છે ! મંગલ નેત્રોનું દર્શન જાણે કે આપણે કરતા ન હોઇએ તેવું લાગ્યા કરે છે ! 'ઝંઝાનિલને' કાવ્યનો 'સ્રગ્ધરા' જુઓ—કવિને કયાંય શબ્દો ગોતવા જવું પડ્યું તેવું અહીં જણાતું નથી. તેનો ઉપાડ જુઓ—

'ઝંઝાના ઝુંડ ઓલે તરલ વિહરતો,
વિશ્વનો સુપ્ત પ્રાણ
જાગ્યો શું વહ્નિઝાળે,
હૃદય મુંઝવણો સિંધુની છોડી શય્યા.
દોડે પૃથ્વી નિકુંજે અગન
શમવવા ગાભરો ઉચ્ચ વેગે
વાતો વેગે મનસ્વી મરુતગણ
તણો રાજવી દુષ્ટ આ શું ?

અને,
'ધર્તા હર્તા સ્વરૂપે ધસમસ
ધસતો, કાળ કોપ્યો,
પૃથ્વીને પાટલે આ પ્રકૃતિ
મનુજનાં કાર્ય નિર્મેલ જે કૈં :
કાન્તારો, વૃક્ષકુંજો, ગિરિગણ,
નગરો, મહેલને મેડીઓને
તારી એવી થપાટે કરણમર્દિ
ચરનો સર્વ ઉત્પાદવા શું ?'

તો 'ધૂમકેતુ' કાવ્યમાં કવિએ 'અનુષ્ટુપ'—મિશ્રોપજાતિ-પૃથ્વી-સ્રગ્ધરા' ઇત્યાદિનું સુભગ મિશ્રણ કરીને કાવ્યને સંવાદપૂર્ણ જતું કર્યું છે. તે કાવ્યના અન્ત્યાનુપ્રાસો પણ ધ્યાનપાત્ર છે.

દા. ત. નક્ષત્રરથએ પંથ જ્યાં રચેલા,
મહાલયો તારકના ઉભેલા,
નિહારિકાનાં વન જ્યાં વસેલા....વ.

સંવાદમાં પણ કટુતા નથી. 'પૃથ્વી'માં લખાએલ શબ્દો જુઓ—

'મરીશ, ભટકીશ, આથડીશ એકલો ઉત્પથે
ન બંધન હું પારકાં વિવશ થૈ કબૂલીશ, ના...

એક તરફથી સંવાદ પ્રબળ બનાવે છે. તો બીજી બાજુ પૃથ્વીની પ્રવાહિતાની સ્વાતંત્ર્તા-સિદ્ધિનો ખ્યાલ આપે છે. શ્રી બ. ક. ઠાકોરની સાહિત્ય સેવાની નોંધ લેવાનું પણ અહીં મન થાય છે. શ્રી સુંદરમની 'પૃથ્વી' પાસે કામ લેવાની આવડતનું બીજું દૃષ્ટાંત–

'મહા ગગડાટ ઘોર ઘનનાથી ભેંકારવો.
થયો પ્રખર ઘોષ. સૂર્ય શતધીય દીપ્તિ ભર્યો
ઉજાશ નભ વ્યાપિયો, વિકટ વૃષ્ટ લોકે દ્રવ્યુ
પ્રતુંલ પ્રચણ્ડ તોડી છટક્યો નહીં તારલો.'

અહીં પૃથ્વીની ઘનઘોર ગંભીરતાનો ખ્યાલ પણ સાથે સાથે આવે છે. કાવ્યસંગ્રહનું આ રીતે અવલોકન કરતાં આપણે શ્રી સુંદરમની શક્તિ– મર્યાદાનો વિચાર કર્યો. કવિ પોતાના મનોભાવો કાવ્યદ્વારા વ્યક્ત કરતા જ હોય છે. શ્રી સુંદરમે પણ આપણને ઘણું ઘણું કહ્યું છે. કવિ અત્યારે તન્દ્રાના ભર્યાભાર્યા વાતાવરણમાં બેઠ઼ા બિરાજ્યા છે તેથી આપણે એમની પાસેથી કયા પ્રકારની આશા રાખી શકીએ તે તો અત્રે લખવાનું હોય જ નહિ. કવિની 'છેલ્લી આશા' છે—

ઉડો ત્યારે, આશા !
ઉડો છેલ્લી આશા !
બળસકળ પાંખે ઉતરજો,
કપાતાં પાંખોયે, હૃદયનસની પાંખ કરજો,
બુદ્દબુદો મારું લઘુક બલિદાને ય ધરજો.'

આથી વિશેષ આશા આપણી પણ શી હોઈ શકે ? પ્રભુ એમના જીવનયજ્ઞને અને સાહિત્ય યજ્ઞને યશસ્વી બનાવે.

મેં જોયું

—કિરણ શાહ (ચતુર્થ વર્ષ : વિનયન)

મેં જોયું—એક મકાનના ત્રીજા માળની અટારીએથી ઉત્તરદિશ મુંબઈને પખાળી રહ્યો હતો. સમીસાંજનો મુલાયમ વખત છે. "સરસ્વતીચંદ્ર" વાંચીને ઊઠ્યો હતો. કુમુદ સુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુસુમસુંદરી અને સરસ્વતીચંદ્રના વિચારો મનમાં કાંઈક કાંઈક વમળો ઉત્પન્ન કરતા હતા, અને પવનની મીઠી લહેરો એના તરંગોને શાંત કરતા હતા. મન જકડાએલું હતું અને આંખ નાવિન્ય ઇચ્છતી હતી. અને—

અને મેં જોયું: ના, ના, જોવાઈ ગયું. એક 'પત્નીવ્રત પળાતું' હોય તે દેશમાં દ્વિપત્નીત્વની ભાવના આભાસ સરતી રહી હતી. હું મુંઝાયો, આંખ અને હૃદય નન્નો જ ભણે, જાણે કે વાસ્તવિકતા અને આદર્શનું તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. આશ્ચર્ય અને ઔત્સુક્ય ઊંચા નીચા થતાં હતા. આખરે વાસ્તવિકતામાં જ જીવતો માણસ, અને માણસના પુરાવારુપ હું જોતો જ રહ્યો. એકાંત, વૃત્તિ અને વાતાવરણનું સંકલનત્રય બહુ ખરાબ વસ્તુ છે. માણસ છું અને તે પણ રસિયો જીવ, એકાંત તો હતું જ (સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદસુંદરી, અને કુસુમસુંદરીને તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં જ પૂરીને ઊભો હતો) અને વાતાવરણ તો એવું સુંદર હતું કે જે વસ્તુ હું જોતો હતો એવું એવું કરવાનું મન થઇ ગયું, પણ લાચાર હતો

ભાનુ ક્ષિતિજને ઓળંગવા ધસમસતો જતો કદાચ સંધ્યાની લાલીને પોતાના પ્રદેશમાં ઘુસી આવેલી જોઈને પોતાના કિરણોથી બાંધીને 'Border'ની બહાર ધકેલી દેવાનો નિશ્ચય કરીને, પણ ના, ધારણા ઘણીવાર ખોટી નીકળે છે સંધ્યારાણી લટકાળાં નીસર્યાં હતાં. સવિતાનારાયણની નજર પડતાં જ દોડયા પકડવા. અને ઘણીવાર બને છે તેમ નવો પ્રેમી દૂરથી પોતાની પ્રેમિકાને જુએ છે અને એને પકડવા દોડે છે–હૈયામાં કાંઇ કાંઇ વાતડી ભરી પણ જ્યારે પાસે આવે છે. ત્યારે બધું ભોગળી જાય છે, અને જીભનું કામ આંખ સંભાળી લે છે તેમ આવું પણ એમ જ થયું. દોડ્યો દોડ્યો ખૂબ દોડ્યો અને પાછળ ઊભો રહી ગયો, નજરથી નજર મળી, બેશરમના ગાલ પર શરમના શેરડાં પડ્યાં, કદાચ એને પણ પેલા પ્રેમીની જેમ મૂંઝવણ થઇ હશે.!

અને ત્યાં–સાગરની પેલી કોરથી કોઇક નવયૌવનાના કર એની આસપાસ વિંટળાઇ વળ્યા. એ ઝબક્યો, અને જોઇને ઠરી જ ગયો. પેલીકોરથી ઉતાવળી નાજ એ કારસ્તાન. કયો પુરુષ નવયૌવનાનું મોહભર્યું નિમંત્રણ નકારી શક્યો છે? એના મનમાં એવી તો ગુદગુદી થઇ કે સંધ્યાને બીજી કોઇકવાર મળવાનો વાયદો આપીને હાથ ફેલાવતો, પોતાનાં કિરણોરૂપી વિખરાએલાં છુપાએલાં ઝુલ્ફાંને સંકેલતો, સમારતો ભાગ્યો.

સંધ્યા રડી પડી એને તો પતિ હંમેશને માટે ત્યજી ગયા જેટલો આઘાત લાગ્યો. વાળ છૂટા કરી દીધા અને દુઃખથી લાલ થઇ ગઇ–ગુસ્સાથી, શોકથી, માન હણાયાની લાગણીથી. ગરમ ગરમ આંસુઓ એ અબળાની આંખોમાંથી ટપટપ સરી પડ્યાં, અને તારા રૂપે એની જ મજાક કરતા, હસતા, રમતા ગગનમાં ખોવાઇ ગયાં. હજુ 'એ'ની નિશાની દેખાતી હતી અને એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા સંધ્યા દોડી, પકડ્યો, એને ખેંચ્યો. એક બાજુથી ઉષા અને બીજી બાજુથી સંધ્યા બન્ને ખેંચાખેંચી કરતા હતાં. બિચારો 'એ' પણ મનુષ્યની સ્થિતિમાં મૂકાય છે જાણી મને આત્મીયતાનો આભાસ થયો. બન્નેનાં સ્પર્શથી થતી ગુદગુદીની કલ્પના કરતો હું અસમંજસમાં પડ્યો. બિચારી સંધ્યા... હારી! ટૂંકુ આયુષ્ય અને તે પણ વિરહનું! બિચારી પોતાના નસીબને કોસતી કોસતી સૂઇ ગઈ, અને 'એ' તો ઉપડી ગયો નવી રાણી સાથે.

પ્રેમની બાબતમાં ઘણાએ ઘણું લખ્યું છે, ગાયું છે અને કહ્યું છે. અતૃપ્ત સંધ્યા સ્વપ્નમાંજ ઝૂરતી

હતી. ઇન્દુ – ભલો ઇન્દુ ગગનમાં મહારાજાની અદાથી પણ નમ્રપણે નિશ્ચયાત્મક ડગલા ભરતો ભરતો આવ્યો. સંધ્યાના કપોલ, સરેલાં અશ્રુઓની હજુ પણ સાક્ષી પૂરતા હતાં. ઇન્દુએ સંધ્યાને નિરખી. એના મધુર કિરણો વસંતની સુષમાંથી, પલ્લવી પર સ્ફુરેલા પુષ્પોની સૌરભથી અંજાતા તેના કાનમાં મધુર ગુંજવા લાગ્યાં. કિરણોનો આટલો લાભ મળેલો જોઇને ઉષા સાથે અઠખેલિયાં કરતો જ્યોતીન્દ્ર ઇર્ષાથી બળી મર્યો. સંધ્યાએ અકથ્ય આનંદ અનુભવ્યો. ચંદ્રે એને ગોદમાં લીધી. છાની રાખી, ભાગ્યોદય થયો સમજી સંધ્યા ઊઠી. પણ ગરીબનું નસીબ ગરીબ જ. રજની રાણી સંધ્યાના આંસુઓનાં મોતી વીણતી વીણતી આવી રહી હતી. હૈયે એમ કે ઇન્દુને કહીશ કે આની સુંદર માળા બનાવી આપે. સંધ્યા પરિસ્થિતી પામી ગઇ. ચંદ્ર રજનીને જોઇ દાઝ્યો હોય એવો સફેદ થઇ ગયો એનું પણ રજનીને જોઈ ફાગ ખેલવા માટે મન ચળ્યું. કાળી પણ કામણગારીનાં આંખમાંના ચામણાં એ સહી ન શક્યો અને સંધ્યાને આવતી કાલની મધુર આશા આપી ગભરૂ વાદળોને ભેગાં કરી છુપાવી દીધી.

સૂર્ય સંધ્યાને ભૂલ્યો, ચંદ્ર સંધ્યાને ભૂલ્યો અને આ જ દેશમાં–એક પત્નીત્વના જ દેશમાં રજનીને લઇ આકાશમાં વિહાર કરવા નીકળી પડ્યો. ગભરૂ વાદળાંઓ સંધ્યાના નિશ્વાસ ન ખમી શક્યા અને વેરણ છેરણ થઇ ગયાં. પરંતુ મિત્ર ચંદ્રની ખાતર તેની આગ્રહ અને સંધ્યાની કફોડી સ્થિતિની કાંઇક દયા આવવાથી, પાછાં હાથમાં હાથ પરોવી સંધ્યાને મનાવવા લાગ્યાં.

રજની, ચંદ્રને જોઇ ગયેલી પરંતુ એને રાત બગાડવી નહોતી. પણ સ્ત્રી જાત, ઇર્ષ્યાથી બળતી હતી અને એકાંત મળતાં વરસી પડી. ઇન્દુએ એને પ્રેમથી પોતાનામાં સમાવી દીધી. ચાંદની પણ શરમાઈ ગઇ.

મેં જોયું, ઘણું જોયું, ન જોવાનું અને જોવાનું જોયું. વિચારમાં પડી ગયો. શુ બધે જ આવું ? પૃથ્વીના માનવો ઝપ્યાં અને અસંતોષ સાથે લઇને જન્મ્યાં છે. પણ અપાર્થિવ અને પાર્થિવતામાં કશો ભેદ જ ન રહ્યો ? અને અત્યાર સુધી એ ભેદ રાખેલો તે ભ્રમ–ભૂલ લાગી. જેમ ઉષાએ અને રજનીએ મન મનાવ્યું, મનાવવું પડ્યું તેમ મારે પણ મનાવવું પડ્યું.

ક દી ક

કદીક
મૌનની દિવાલો ભેદીને
તારી સમીપ આવી જઉં છું
બધા જ સ્વપ્નોને
ખુલ્લાં આકાશમાં રમતાં મૂકી
બંધ આંખે
તને જોઇ લઉં છું
ને એક
પૂર્ણ અંધકારનું ચિત્ર ઊભું કરી
એમાં તને બેસાડી દઉં છું,

પછી વિચારું છું,
તું અહીં છે,
મારી સમીપ
ને આપણે બન્ને
એકમેકને ચાહીએ છીએ
તારો ગરમ શ્વાસ
મને અટકાઈ રહ્યો છે
ને તારી મીણ જેવી આંગળીઓ
મારામાં ઓગળી રહી છે
કદીક . . . . .

–પ્રબોધ પરીખ (દ્વિતીય વર્ષ વિનયન)

ાહનીઆના મોભ

—શ્રી મુરલી ઠાકુર

પેલા મોહનીઆનો મોભ તો જાણે ઓળખાવવો જ ડે. ગામમાં નાના મોટાં સૌ કોઇ જાણે કે મોહન । જે ઘરમાં મોભ ચઢાવ્યો હોય તે ઉતરે કાં તો ીઆને હાથે કાં ઉતારે કો કાળો કેર ! બાકી એ । ન આવે કાંઇ આંચ કે ન પેસે કોઇની ચાંચ ારીગીરીમાં અને એથી જ રનો ઘરના પાયા પૂરાય પાયા પુરવાની માપણી થાય ત્યાર પહેલાં જ ્યાના મોભની માપણી થઇ જ ચૂકી હોય ને એ આંગણામાં બેઠો બેઠો મોભના લાકડાને પોતાના ્યી જાણે અમર બનાવવા માંડ્યો હોય તેમ રહે.

ની જાતિનાં, સાધુ સંતનાં, શાસ્ત્ર ભણેલા ગોર મુરત વહી જાય પણ મોહનો મોભને ફંકુનો રી બ્રો, બાપ ! ઊપાડો ન કહે ત્યાં સુધી ઉપાડે નહીં. ને મોહનીઓ પોતે બન્ને કરા ોભ ગોઠવી, જ્યારે નીચે ઊતરે ત્યારે જાણવું કરાને ખભેથી એક તસુએ કદી ચસકશે નહીં.

તેથી તો મોહનીઆને મોભના લાકડાં પણ ું પડે. ઝાડઝાડનાં મૂળિયાંથી ટોચનાં પાંદડા ના દિવસ તાકી લાકડું પસંદ કરે ને એ જાણે બીજું વજ્જર. કોઇનું પસંદ કરેલું નીઆને નો ખપે કે નો ખપે કોઇનો એકે ગાર આડે એ. 'પણ આમ કરશે તો કેટલા- ોભ કરશે એ ! માણસ એક અને મોભ વિચારતાં ખોરડાં તો ગામમાં વધતાં જાય તે થોડાક કૈં વિવાય છે ! એક મોભે ય પણ એનાથી કેમ પોસાય !' આમ ામાંથી કોઇકે પૂછ્યું.

ાકા ! તમે આમ એકાદ ઘરના મોભમાં જાઓ છો તો બીજા ઘરોનાં મોભ ?'

'એ તો મોભ નીચે રહેનાર મનખના લેખની વાત છે, ભાઇ ! ઘરનો મોભ તે કાંઇ ક્યાં થાય છે ! એ તો થઇ જાય-થઇ જાય છે.'

'અરે મોહનકાકા ! તમે તો પેલા જોગી જતિ જેવી વાણી બોલો છો. જોગી જતિને મલકમાં ફરતા રહેવાનું પણ તમારે તો આ થાનકે બેસી બધું કરવાનું, કેટલાકને જવાબ દેશો ?'

'જવાબ તો મારા ઓઝાર દે છે ભાઇલા – ને પેલી માંહ્યલાની વાણી હું તે ક્યાં કશું કરું છું ! હું તો એકાદ ઝાડ પાસે ઊભો રહું છું ને એના મૂળિયાં જ મારા કાનમાં કહે છે 'મોહન ! મૂળિયા સાબદાં છે. ને હું એ ઝાડનું લાકડું કાપું, તો કોઈ ઝાડ ફટ કરતું કહે, 'મોહના ! મન મારી આગળ જા, આ લાકડાનો તે વળી મોભ હોય ! તારું તે કઇ ફ્યું' છે કે શું ? બે જીવ એ મોભની નીચે સુખેથી રહે એવી જો તારી મરજી હોય તો જા આગળ-ને હું ચાલતો થાઉં. ભાઈ ! વેળા હોય ત્યારે સીમમાં આંટા મારું છું. ઝાડવા સાથે મારે ભારે ગોઠડી બંધાઇ ગઇ છે. એ બચારાં મને દોરે છે ને હથિયાર ઘડે છે. બાકી હું કોણ જાણે કેવાક મોભ ઉતારત !

'પણ મોહનકાકા આજે હું ફરતો ફરતો શકરા શેઠને ત્યાં ગયો હતો. બે ત્રણ સંબંધીઓ આવેલા તેમને શેઠ કહેતા હતા કે એવું નહીં તો આવતે વરસે તો આ પાંચે દીકરાઓને જુદાં ઘર કરી આપ્યા વિના છૂટકો નથી. સંકડાશ ભારે થાય છે ક્યાંક દુકાનમાં પડી રહેવા વારો આવશે.'

'તે આવતે વરસે શું ! તમે તો શેઠ ધારો તો અબઘડી પાંચ ઘર ઊભાં કરી શકો એમ છો; તમારે તે ક્યાં વળી પાછાં ફરી જોવા જેવું છે ! 'એક સંબંધીએ શેઠને કહ્યું.

'હા એ તો ખરું ભગવાનની પણ મહેર છે એમ તો ..પણ'

'પણ શું '

'ઘરનો મોભ તે ઘરનું બધું મોભ કાચો હોય તો મોટી મૈલાત પણ કોણ જાણે પાછી ધરતી પર ક્યારે સૂઇ જાય ! મારે એવું નથી કરવું. ખબર નથી, પેલા દગા દરબાર એ ! –હશે જે હોય તે–. રાજા, વાજાં ને વાંદરાં ! સમજુ એવા સર્વેએ કહ્યું કે બાપુ ઉતાવળ ન કરો બધી ઉતાવળ કરજો, પણ મોભમાં નહીં. મોભ તો કરાવજો મોહનિઆ પાસે જ. પણ બાપુની ચાલે મોહનીઓ થોડોક કંઈ ચાલવાનો હતો! એ એમણે તો મોટા શેઠીઆ મ ન આલે એટલું ધન આપવાનું કહ્યું—એંટમાં ને એંટમાં—રતો 'મોહન! મારા દરબારની પડખે, કુંવર માટે બે બંગલા બાંધવા છે, તારામાં કસબ છે, તારા મોભ વિના બંગલા ઊભા રહી શકશે ? તો કરી દે".

"પણ મોહનીઆએ ન માન્યું, ને બાપુ ચિડયા એટલે તે બીજા કોઇ સુથાર પાસે મોભ કરાવ્યા. મોભ તો ચડ્યા પણ ખબર છે ને એ બંગલા બે ચોમાસા માંડ ઝીલી શક્યા એ. એટલે વિચાર કરું છું મોહનીઆને કેમ કરીને મનાવું! એ તો રહ્યો ઓલિયો માણસ! ધારે તો શું ન કરી શકે ? પણ એ શું ધારે છે એનું જ કાંઇ ધારણ નથી મળતું. મારો વાલો! જાણે ઝાડ ઝાડનો ભોમિયો : લાકડાંના જીવ—લાકડું એનું સગું, લાકડું એને જગાડે ત્યારે હાથમાં હથિયાર લે ને મોભ કરી દે વજ્જર જેવો. માનો ન માનો પણ કાંઇ કોઇનો હાથ છે એને માથે. વાત કરી જોવા વિચાર છે, પણ ડર લાગે છે. મારો વાલો જો નકાર કાઢી બેઠો ને તો પછી એને વાળો પણ મોભ કરવા એનું મન ન વળે."

"હં" કહીને મોહનીઓ એની આગળ પડેલો નાનો એવો મોભ પંપાળતો હતો.

"તે આ કોના ઘરનો મોભ છે, મોહન કાકા ?" મોહન જરા ઊંચું જોઇ હસ્યો. "આ તો પેલી જમની ડોસીનું ખોરડું ભર ચોમાસે જમીનદોસ્ત થઇ ગયું, તે બધાએ જોયું છે એનો મોભ છે. એ બિચારી નાની ઝૂંપડી ભી ઊકરી ટૂંટિયું વાળી પડી રહે છે. બે ત્રણ દન પર ફળિયામાંથી નીકળ્યો....બધાં સાબદાં ઘર વચ્ચે ઘાસના પૂળા ગોઠવી, સાઠીઓ બાંધી ડોશીએ ઓટો કર્યો છે એ જોયો. માણસ જેવા માણસને બારસા વાંકા વળી પેસવું પડે એવું નાનુ ઝુંપડું! મારાથી તો એ ન જોવાયું બાપ તે ગયો સીધો સીમમાં. મારાં ખેતરમાંના આંબાની એક ડાળ ! એવી તો રમકડા જેવી !–હસી હં-મને જોઇને, અરે તમે નહીં માનો. પણ કુહાડી અડાડી ત્યાં તો આવી રહી એ ઝૂલતી મારા હાથમાં ને એનો આ મોભ ઘડાઇ રહ્યો છે. બે ત્રણ દનમાં તૈયાર થઇ ગયો સમજો. બીજા થોડાક લાકડાં ! તે એ પડ્યાં મારા વાડામાં. ડોશીને એવું રૂપાળું મંદિર કરી દઉં !" કહી મોહન હસ્યો.

'નાનો સરખો લાકડાનો ટૂકડો જાણે એની વાણી સાંભળી હસતો હોય એમ ચમકતો હતો. ને મોહનભાઇના હાથમાંનો રંદો એની પર ફરતો હતો. મને તો પેલી ડોશીની ઘડિક એવી તો અદેખાઇ આવી !

'ને બેચાર દનમાં મોહનકાકાએ લાકડાનો બધો સામાન તૈયાર કર્યો કુંભારને ત્યાંથી ઈંટો લીધી. કડિયા બોલાવ્યા, ડોશીના નાની દીવાલો ડોકિયાં કાઢી રહી. મોહન કાકાએ ઊભે ઊભે મોભ બેસાર્યો—નાનકડું મંદિર તે વળી કેટલુંક ઊંચું હોય! ડોશી તો કાંઇ ખુશ થાઇ—કાંઇ ખુશ થઇ!" "મા હવે રહો નિરાંતે. ભલેને ભગવાનને હવે વરસવું હોય એટલું વરસે—આ મોભ નહીં ખસકે" –ને થયું પણ એવું.

"પણ મોહનકાકા ! શેઠના દીકરાના ઘરનાં ભીંતડાં તો ચણાઇ રહેવા આવ્યાં છે—મોભનું શું ?"

"તે મને ક્યાં શેઠે કહ્યું છે ? એમને તો ઘણાય મળી રહેશે મોભ કરનારા."

"ના, ના, શેઠ ભીંતડા પડવા દેશે પણ બીજા કોઇના હાથે મોભ એ ભીંતડા પર ચડવા નહીં દે."

"અરે ભાઇ! મોભ, લાકડાના– તો ત્યારે સાચાં

બેસે ત્યારે એની નીચે વસનારાં માનવી ય મોભ જેવાં સાચાં હોય. વાણિયાના ઘરમાં લક્ષ્મીનો આવન-જાવન અને તેની સાથે ઘણાં બધાંનો આવન-જાવન! કદી પુણ્ય, કદી પાપ, ને બીજું શું ને શું! એ તો અંગ્રેજી બરાબર ટીપણાં જોઈ કહે-પણ એના જેવાના ઘરે મારા મોભ ન બેસે; મારાં લાકડાં ના પાકે, મારાં હથિયાર ના પાકે. અરે પેલી ડાહી ડૂજળી—ઘર વગરની ડોશીને કહે છે—શેઠે એવી તો ધુત્કારી કાઢી હતી! મને કો'કે કહ્યું હતું ભાઈ, કે ડોશી બે થાંભલીઓ લેવા ગઈ'તી ને બેપાંચ પૂળા લેવા, —જેથી એવી એ થાંભલીઓ ઊભી કરી, ઉપર વળીઓ-કૂળીઓ નાખી, ઘાસ પાથરી, પોતાની જણ ફૂટની કાયાને, એમાં, ટાઢ તડકાથી અને વરસાદથી બચવા ઢાંકણ મળે પણ કહે છે કે શેઠે જે વેણ કહેલાં!— મને કહેનારે કહ્યું ત્યારે મેં કાન જ બંધ કરી દીધેલા મારા અરે, શેઠ ધારત તો એને શું એક ઝૂંપડી ન આપત! આમ તો એના ઘરની મજૂરી કરી ડોશીએ પોતાના હાડમાંસ ઘસી નાંખ્યાં છે-અને ડોશીનો દીકરો જીવ્યો ત્યાં સુધી શેઠની મજૂરી કરી, પણ આજે એને નાનમ આવી છે. દીકરો ગયો, ખોળિયું પડ્યું. અને એના આ દેહનું ખોળિયું ટાઢ તડકે દુઃખી થાય, ને શેઠ કાણા થાય! ના ભાઈ ના, શેઠને હોઠે વાત નીકળે તો કહેજો કે મને પૂછે નહીં કાંઈ: મોભ તો—એમના ઘરના, કરનાર, એમને મકરમાંથી મળશે. આપણે તો આવા રમકડાં જેવા નાના મોભ કરવા જાશા. હજી રામમંદિરના બાવાજીની આરતીનો મોભ કરવો'તો બાકી છે—બીજું ઘણું બધું, ઘણાં કામ બાકી છે. એમાં શેઠના મોભા—તે રહ્યા મેળે."

° ° °

ઊડતી ઊડતી વાત શેઠને કાને ગઈ. શેઠે એમની વાણિયાગત કરી જોઈ પણ મોહનીયો એકનો બે ન થયો તે ન જ થયો.

સીમમાંથી લાકડાં મોહનને ન મળે એ માટે શેઠ ઝાડ પર ઝાડ ખરીદતા જ જાય છે-પણ મોહનીઆને શું? એ તો ગામ છોડી બીજે ગામ ઊતરી ગયો. કહે છે ત્યાં પણ પેલી ડોશી જેવા કોકના, તો કોક રામદ્વારા તો કોક ધર્મશાળાઓના મોભ મોટા મોટા ઘડે છે ને હસે છે.

મોહનીઆના મોભનાં તો શેઠને શમણાં જ રહી ગયાં.

મોહનીયો ય હવે તો માંડ ખેંચે છે કાયાને. એની કાયાનો મોભ પણ હવે જ્યાંએથી ખસવા માંડ્યો છે—પણ મોહનીયાના મનનો મોભ તો એવો ને એવો મગન છે—અને મોભની એની લગન પણ એવી ને એવી કાયમ છે

☆

જાણી ગયો છું

જિંદગી માત્ર ચાર દિનની છે એ જાણી ગયો છું,
યારોની યારી નકામી છે એ માની ગયો છું,
અરે! મારી અને તમારી મહોબ્બત એક બેવકૂફી છે,
એ હકીકત પણ હવે પહેચાની ગયો છું.
જે સુખના દિવસો આવીને ગયા હેતુભર
એ સર્વેની મજા માણી ગયો છું,
ને હવે આ જિંદગીમાં સાર નથી લાગતો, જ્યાં
બાકીના અજાણ્યા દિવસો તાણી રહ્યો છું.

—સુરેન્દ્ર શાહ
તૃતીય વર્ષ: વિનયન

પશ્ચિમ ભારતની સંગીત સાધના

'સુગમ સંગીત'

—શ્રી અજીત મર્ચન્ટ

સંવત ૧૬૩૪ની આજુબાજુના વર્ષમાં, કાશી નગરમાં, ગંગા નદીના કિનારે આવેલા એક ઘાટ પર, કોઈ એક કથાકારને સાંભળવા સારી એવી સંખ્યામાં શ્રોતાવર્ગ એકઠો થયો છે.

કથાકાર, અત્યંત સાદી ભાષામાં પોતે રચેલું ભગવાન શ્રી. રામચંદ્રજીનું આખ્યાન સંભળાવી રહ્યો છે અને શ્રોતાવર્ગ મંત્રમુગ્ધ થઇ કથાકારની વાણીમાં એકલીનતા અનુભવે છે. અચાનક આ તલ્લીનતામાં વિક્ષેપ પડે છે. ભેગા થયેલા શ્રોતાવર્ગ પર ચોમેરથી પથ્થરની વૃષ્ટિ થાય છે અને નગરીના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું ટોળું ત્યાં ધસી આવે છે પોતાને થયેલા ઘાની દરકાર ન કરતાં કથાકાર શ્રોતાવર્ગને ગુસ્સે ન થવાનું સૂચન કરી કથા ફરી આરંભે છે. ત્યાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના ટોળાનો મુખી ધસી આવી પોથી ઝૂંટવી લે છે અને કથાકરને આખ્યાન ન સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી, ભવિષ્યમાં પણ તેમ ન કરવાની ધમકી આપે છે.

પોતાના ક્યા અપરાધ માટેની આ સજા છે, એ કથાકારની માગણીના ઉત્તરમાં મુખી કહે છે; "સંસ્કૃત જેવી દૈવી ભાષામાં લખાએલા વાલ્મીકિ રામાયણના આધારે. આવી નિત્ય વહેવારમાં વપરાતી સાદી લૌકિક ભાષામાં આખ્યાન રચવાનો તને અધિકાર શો છે? આવી ભ્રષ્ટ ભાષા વડે, એ મહાકાવ્યને કલુષિત કરતાં લજ્જા નથી આવતી! વેદ, વ્યાકરણ છંદ શાસ્ત્રાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો પછી આવી શુદ્ર પ્રવૃત્તિ આદરીને તેં ઉત્તમોત્તમ દ્વિજ જાતિને લાંછન લગાડ્યું છે.

કથાકારે નમ્રતાપૂર્વક પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'પણ જે એ મહાકાવ્યનો સ્વાદ, આ સાધારણ મનુષ્યો પોતાની ભાષા દ્વારા માણી શકતા હોય તો એમાં આપ જેવા વિદ્વાનોને વાંધો શો હોઈ શકે!'

"કબિ ન હોઉં નહિ બચન પ્રબીનૂ
સકલ કલા સબ વિદ્યા હીનૂ
આખર અરથ, અલંકૃતિ નાના
છંદ, પ્રબંધ અનેક બિધાના
ભાવભેદ રસભેદ અપારા,
કબિત દોષ ગુન બિબિધ પ્રકારા
કબિત વિવેક એક નહિ મોરે
સત્ય કહું લિખી કાગદ કોરે.

હું ન કવિ છું, ન વાક્ય રચનામાં કુશળ છું. સર્વ વિદ્યા અને કલાઓથી હું રહિત છું. અક્ષર અર્થ, અલંકારો, છંદ, પ્રબંધ, ભાવો, રસો એમ કાવ્યશાસ્ત્રના વિવિધ ગુણદોષો અનેક છે. કાવ્ય સંબંધી એક પણ ગુણ મારામાં નથી.

આ કથાકાર તે કોણ એ સ્ફૂટ કરવાની જરૂર નથી સૈકાઓ પછી પણ આજે, એ મહાકવિ તુલસીદાસની અમરકૃતિ રામચરિત માનસ એટલી જ લોકપ્રિય છે અને સર્વમાન્ય છે. એની ભાષા સરળ, સુગમ અને લૌકિક હોવા છતાં અલૌકિક છે, એટલું જ નહિ. પણ ઉત્તમ કાવ્યનાં લક્ષણોથી યુક્ત છે.

અન્ય લલિતકળાઓની સરખામણીમાં કાવ્ય અને સંગીત કલા સહચર કલાઓ છે. એટલે કાવ્યકલાનું આ ઉદાહરણ સંગીતકલાના મારા મંતવ્યોના અનુમોદનાર્થે લીધું એ અસ્થાને તો નહીં જ ગણાય.

સાહિત્ય, સંગીતાદિ લલિતકળાઓના ઉપાસકોમાં પરાપૂર્વથી એક વર્ગ એવો છે કે જે એમ માને છે કે શાસ્ત્રોના નિયમોની આડીઘુંટીવાળી અને ક્લિષ્ટ સ્વરૂપ ધરાવતી કલા તે શિષ્ટ અને અત્યંત સાદું, સરળ, સ્વરૂપ ધરાવતી કલા એ સામાન્ય અથવા હિન.

અન્ય લલિતકલાઓની સરખામણીમાં સંગીતકલાના ઉપાસકોમાં આવો વર્ગ મોટો છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. અંગ્રેજીભાષામાં આવા વર્ગ માટે એક યોગ્ય શબ્દ છે SNOBS અથવા HIGH BROW ચઢેલી ભમ્મરોવાળાં-કુલિનતાના ગર્વવાળાં બધા નિષ્ણાતો કરતાં, વિવેચકોનો બનેલો આ વર્ગ છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં મેળવેલી પોતાની નરી બુદ્ધિપ્રધાન પ્રવીણતાના કારણે આ વર્ગમાં અભિમાન આવે છે. તેઓ માને છે કે માત્ર શુદ્ધ રાગદારીબદ્ધ અને શાસ્ત્રોના નિયમો પર અટપટું બનાવેલું સંગીત એ જ ખરું સંગીત. સંગીતને સર્વમાન્ય સ્વરૂપ આપવું એ એમને મન સંગીતકલાને ઉતારી પાડવા જેવું લાગે છે.

કલા શાસ્ત્રને માગે છે, પણ અતિશાસ્ત્રીયતા કલાને ઘમંડી બનાવે છે, સ્થિતિચુસ્ત બનાવે છે. કલાના વ્યાપક અંગને કુંઠિત કરી નાખે છે. સાચી કલાનું સ્વરૂપ અત્યંત સાદું હોય છે. એની મહત્તા એની સાદાઈમાં જ છે અને કલાનું સ્વરૂપ જેટલું સાદું હશે તેટલી તે સામાન્ય જનો માટે-જેમણે આ કલાનાં શાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો નથી એમને માટે સુગમ થઇ પડશે.

શાસ્ત્રીય સંગીતના અનુયાયીઓ પોતાના મત સિંનો દુરાગ્રહ છોડી જો આ સિદ્ધાંત સ્વીકારે તો શાસ્ત્રીય સંગીત પણ સામાન્યજનોને સુગમ થઇ પડશે.-એમાં શંકા નથી, અને આથી સંગીતની શાસ્ત્રીયતાને કશું નુકસાન પણ નથી પહોંચવાનું.

સંગીતનું મહત્ત્વ સાચવવું જ હોય, વધારવું હોય તો સંગીતને જનતાના સંપર્કમાં વધુ લાવવું પડશે. અમુક એક જ વર્ગ સંગીત માટે અભિરુચિ કેળવે એવો અધિકાર શા માટે? કોઇ પણ કલા જો આવી ધનિકોની અંગત વૃત્તિ કે ગુમાપીપણું કેળવવા લલચાશે તો તે અનિષ્ટ બની જશે. કલા એ તો સમગ્ર પ્રજાની સંપત્તિ છે. એમાં ખાનગી મિલ્કત કે માલિકીનું ધોરણ દાખલ થવું ન જોઇએ. માટે ઇચ્છનીય તો એ છે કે સંગીતકારો પોતાનો ગર્વ, અતડાપણું ઓછું કરી, મળતાવડા થઇ, જનસમાજમાં વ્યાપક બનવા પોતાની જડ નિયમબદ્ધતા ઓછી કરે તો સામાન્ય જનતાના અધિકાર ઉચ્ચ બનાવી શકે. બાકી સામાન્ય જનતા સંગીતવિહોણી તો નથી જ. સંગીત સૌ કોઇને ગમે છે. સામાન્ય માણસ શાસ્ત્રીય સંગીત નહીં સમજે. એ સમજવાનો અધિકાર તેની પાસે નથી તો એ બીજા ગીતો લલકારવાનો કે એવી બીજી કોઇ ધૂન ગણગણશે. સંગીત વગર તેને ચાલવાનું નથી. તો પછી સામાન્ય સંગીતમાં એને શું ગમે છે અને શાસ્ત્રીય કે ઉસ્તાદી સંગીતમાં એને શું નથી ગમતું એનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી, શા માટે ઉચ્ચ કોટિના સંગીત માટે તેની અભિરુચિ કેળવવાના પ્રયત્નો ન કરવા, કેળવણી મનુષ્યને રસિકતાની એ કક્ષા પર મૂકે છે કે જે કક્ષા પરથી તે સૌંદર્ય અને કલાને સામાન્યતઃ ઓળખી અમુક અંશે ન્યાય આપી શકે છે.

સંગીતનાં શાસ્ત્રીય, હળવા કે એવા બીજા પ્રકારો પાડવાથી કે ઉપહાસ કરવાથી કશો ઉકેલ નહીં આવી શકે.

સંગીત એટલે જનતા જનાર્દનમાં સ્વીકાર પામતું સમગ્ર સંગીત.

સંગીતકલાના પ્રકાર કરવા જ હોય તો એના બે જ પ્રકાર હોઇ શકે. પહેલો પ્રકાર સારું સંગીત એટલે કે સુમધુર અને સાચી સૌંદર્યદૃષ્ટિ કેળવનારું અને બીજો પ્રકાર નરસું સંગીત એટલે કે માધુર્યહીન, સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી વિમુખ કરનારું.

શાસ્ત્રકારોએ જે ભેદ પાડ્યા છે વિદ્વદ્ભોગ્ય અને લોકભોગ્ય એ તો પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવે છે. વિદ્વદ્ભોગ્ય એટલે બુધ્ધિપ્રધાન અને લોકભોગ્ય એટલે ઊર્મિપ્રધાન. આ પ્રકારો તો બધી કલામાં છે અને સદૈવ રહેવાના. પણ આ બે પ્રકારો અસ્તિત્વમાં છે માટે લડવું જોઇએ અથડવું જોઇએ. એમ કોઇ શાસ્ત્ર કહેતું નથી. બંને એકબીજાને સમજી, નિકટના પરિચયમાં આવી, એક બીજામાં ભળી જઇ, સહયોગથી સર્વમાન્ય કલાનું સર્જન કરે તો સામાન્યમાં સામાન્ય માણસથી લઇ, વિદ્વાનો એનો રસાસ્વાદ માણી શકશે.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સુગમતાનો અંશ હોવો જોઇએ એવો મત શાસ્ત્રકારોએ પણ દર્શાવ્યો છે. ઉત્તમ ગવૈયાનું લક્ષણ આપતા સંગીત રત્નાકરનો ગ્રંથકર્તા કહે છે.

ક્યું પ્રેમગીત મારે ગાવું ?

ત્યારે ક્યાં લગી છે છૂપાવું !
કહે શાને કાજ સંતાવું !

હું રજની, તું ચંદ્ર છે એમાં,
હું વારિ, તું કમળ છે એમાં

હું અવકાશ, તું અનિલ એમાં
હું શ્વાસ તું પ્રવાહ છે એમાં.

હું નયન, તું એની દૃષ્ટિ છે,
હું ત્વચા, તું સ્પર્શ છે એમાં

હું ગમન, તું એનો ચાલક છે.
હું નિંદ્રા તું સ્વપ્ન છે એમાં.

હું વાદન, તું મુજ સાજીંદો
માનો, તોયે ના સંભળાતા સૂર,
હું ગાયક, તું મુજ સંગીત,
બોલાવું, તો યે ના દેખું તુજ નૂર.

સમજું તને તેમ, તેમ જાતો દૂર,
રંગાઉં તારાથી, તેમ ખસતો તું દૂર

કહે...

હવે, ક્યા જ્ઞાન સમુદ્રે જાવું !
ક્યા ભાવ સરોવરે ન્હાવું !

વિના ભાવ, વિના જ્ઞાન, ક્યું પ્રેમ ગીત મારે ગાવું?

શિશિર આવે, તું ઠંડીએ સંકોચાયે,
વસંત આવે તો યે સૌંદર્ય તારું ન દેખાયે

ગ્રીષ્મ આવે, તવ તાપે મને તપાવે,
હેમંત આવે, તોયે માધુર્ય તારું ના જણાયે.

વર્ષા જણાયે તારી અમીવૃષ્ટિ ન થાયે,
શરદ આવે, તોયે કમનીય તું ન દેખાયે.

ત્યારે ક્યાં લગી છે છૂપાવું !
કહે શાને કાજ સંતાવું

કૃપાનિધિ ! આ અશ્રુધાર,
એ જ એક મારો આધાર

કરુણાકર ! આ નિશ્વાસ
માની લે એ મારો વિશ્વાસ

હવે

ક્યા અશ્રુસમુદ્રે જાવું ?
ક્યા કૃપા સરિતે ન્હાવું ?

વિના કૃપા, વિના અશ્રુ, ક્યું પ્રેમગીત મારે ગાવું ?

કુ. ચંદ્રકળા મોરપરિયા
એમ. એ.

ભાગવી શિપડવાની હોય તેટલી તૈયારી છે ને! સાસરે જઈ કંઈ મારે લૂંટ ચલાવવાની છે કે શું?'

'અરે ભાઈ, આ તો પૂર્વ તૈયારી છે, સંપૂર્ણ તૈયારી જોયા પછી કહેજે.'

'કઈ ગાડીમાં ઊપડવાના?' મેં પૂછ્યું.

'શનિવારે ફ્રન્ટિયરમાં. એટલે રવિવાર મફતનો મળે, અને દસ દિવસ રહેવાય.'

'તે આજે નથી જવાનું?' મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું

'કોણે કહ્યું આજે જવાનું છે?'

'આ તૈયારી પરથી મને લાગ્યું કે આજે જવાનું છે. અને કોકીએ મને કહ્યું કે અમે જવાના છીએ! પરથી.'

'તે ભાઈ સાળાના લગ્ન છે!' એણે વ્યંગમાં કહ્યું.

અને ત્યાં તો ચા લઈને આવતા ભાભીને કાને શબ્દો અથડાતાં ખીજાયાં.

'તમને મજાક, સૂઝે છે. પણ લગ્નમાં જઈએ એટલે તો બધું જોઈએ જ ને!'

'મને થોડી હાશ વળી કે બીસ્ત્રા-પોટલાં લઈને આવ્યો છું તે ચાલતી નહિ પકડવી પડે. આમ તો અશોકના લગ્નમાં હું પણ જવાનો હતો. પણ એ તો કન્યા પક્ષ તરફથી-ગોરાણીની દીકરી મૃણાલને ત્યાં.

હું ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધીમાં મહાયુધ્ધની તૈયારીઓ ચાલુ જ રહી કપડાં સીવાયા, વાસણો આવ્યા, ઘરેણાંના ઘાટ બદલાયાં, અને છેલ્લે દિવસે રાતના ઉજાગરો કરી દરેકનાં કપડાં જુદા જુદા બેગમાં ગોઠવાયા. એની ગણત્રી થઈ. કોકી અને જયાભાભીની બેગમાં પહેલાં એક થઈ, અને 'મુઆ, ટીચકા છોકરાંને ય કેટલા વેશ કરવાના હોય છે! એવા બબડાટ સાથે પાછી જુદા થઈ. પીયુષ અને અરૂણની એક બેગની વ્યવસ્થા કરવામાં 'સારં' કુટુંબ જોડાયું હતું. ખમીસ નીચે મૂક્યા, પાટલુન ઉપર ગોઠવાયા વળી પાછી ગોઠવણી બદલાઈ. પાટલુન નીચે, ખમીસ ઉપર, નેપકીન જુદા મૂક્યા, અને ટોયલેટનો સામાન જુદો મૂક્યો' રોજની ચાર બદલે તોય વધે એટલી સાડીઓની સંખ્યા હતી. સુતરાઉ, રેશમી, જ્યોર્જેટ, ચીરમીન, કંતરાઉ, બનારસી જરીજ્યોર્જેટ, બેંગલોરી કાંઈ કેટલી ભાતભાતની જુદી જુદી કિંમતી ભારે સાડીઓ પેટીમાં હતી.

આ નોકરી છોડયા પછી સાડીની દુકાન કાઢવાનો મારો વિચાર થાય છે. કિરીટે મારી સામું જોઈ સૂચક દ્રષ્ટિથી કહ્યું.

'જુઓ કુમારભાઈ, છે વધારે? અમારે બૈરાંને તો જોઈએ જ ને! તેડાં કરવા જોઈએ વરઘોડામાં જોઈએ, પહેરામણીમાં જોઈએ, અને જુદાં જુદા પ્રસંગે જુદાં જુદી પહેરવાની સાડીઓ બતાવતાં કહ્યું, આ એટલા જ કબાટ અને વખત છે ને જોઈએ તો બે વધારે રાખ્યામાં શું ભાર થાય છે? આમ રોજ ગમે તેવાં કુશકીબાઈ જેવા ફરીએ. પણ પ્રસંગે તો રુડા રૂપાળાં થઈને ફરીએ. હા જુઓ, આ ઘરેણાંનો ઘાટ પણ નવો કરાવ્યો.'

મેં જોઈને કહ્યું, 'આને કયો ઘાટ કહેવાય?'

'સ્વયંસિદ્ધા ઘાટ છે, તમને ના સમજાય. બકુબહેન હોય તો તરત કહી આપે.'

'આ બે કલાક પહેરવાના ઘરેણાં પાછળ...' અને કિરીટ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો—

'હા' કરાવનાર કરાવે છે, પહેરનાર પહેરે છે, તોય જુઓને કેવું બોલે છે? એમને કરાવવા પડતાં હોય તો તો મને કોરી જ ફેરવે.?

'પણ આટલા બધા શોખ...'

'કાંઈ મારી એકલી માટે કરું છું? જુઓ! કુમારભાઈ, એમની પણ કેવી બેગ તૈયાર કરી રાખી છે. આ ચાર રેશમી કફની, અને આ સો-એકસોવીસનો કેવો સરસ ધોતી જોટા છે! એમને ભાન નથી પણ મેં તો બધું તૈયાર રાખ્યું છે. જુઓ વરઘોડામાં શેરવાણી પહેરવી હોય તો તેને માટે આ પાયજામો છે ને ચુડીદાર સરસ! એની જોડે પાણી બૂટ જોઈએ, તો તે પણ પોલીશ કરાવી ને તૈયાર રાખ્યા છે જેથી ત્યાં કોઈની

મારી સામે જોઈને કિરીટે કહ્યું : 'કુમાર, અમારા ઘરની ખૂબી એ છે કે દર ત્રીજે દિવસે તાળું ખોવાય. ચાવી હોય તો તાળું ખોવાઈ જાય અને તાળું હોય તો ચાવી ખોવાય. બંનેનો સુભગ સુમેળ ત્રણ દિવસથી વધારે ટકતો જ નથી.'

'સારું હવે, આવો બકવાદ ત્યાં ન કરતા. કુમારભાઈ તો ઘરના છે પણ ત્યાં કરવા બેસશો તો આપણા ઘરની આબરૂ બગાડશો.'

રિસાયેલાં અરુણ અને કોકી વળી પાછાં પોતાની બેગ ગોઠવવામાં લાગી ગયાં હતાં. જવા માટે એટલી વસ્તુઓ ભેગી કરાઈ હતી કે જાણે લગનને બદલે અંદમાનમાં જવાનું.

હાશ કરીને હું અને કિરીટ સૂવા જતાં હતાં ત્યાં ભાભીએ કહ્યું : 'સવારે વહેલા ઊઠજો એટલે થોડું લાવવા-કરવાનું બાકી છે તે લાવી શકાય'

ટુથપેસ્ટ ચૂકી કે પાવડર એની તકરારમાં મારાથી ગળી જવાયું અને એનો નિકાલ ભાભીએ આપ્યો કે 'થોડા દાતણ ખીસ્સામાં નાખી દો.'

'પણ પેસ્ટ નવી આણી છે પછી દાતણની શી જરૂર છે? એક દિવસ ટ્રેનમાં દાતણ વગર ન ચાલે?'

'પણ છે તો લઈ લીધા કામના. વખત છે ને...'

અને આ 'વખત છે ને' ના શાસ્ત્રવાક્યથી કિરીટભાઈ છેડાઈ પડ્યા : 'વખત છે ને ટ્રેનમાં આગ લાગશે તો બંબો પણ લઈ લેવ કે હોલવાય, અને વખત છે ને કૂદી પડે તો દોરડા પણ સાથે લઈ લો.'

'હા, તમારે તો કહેવું છે પણ વખત આવે ત્યારે કોઈ મને કહે કે છોકરા લઈને નીકળી'તી તો થેલીને એટલું ય ભાન નહોતું કે, ભાઈ, વસ્તુ સાથે રાખવી જોઈએ.'

મેં ખાટલામાં રહ્યે રહ્યે લડાઈ શાંત પાડી અને ભાભી જવાનું શાક દાઝતું હતું તે હલાવવા ગયાં.

'તે આ શાક અત્યારે કોણ ખાવાનું છે?' કિરીટે કહ્યું.

'એ તો સાથે લેવા માટે છે.'

'પણ, આટલો નાસ્તો લીધો છે તે કોણ ખાવાનું છે, તમારો બાપ!'

'એમ તમે ગમે તેમ ના બોલો, મને એનો વહેમ છે'— ભાભી બોલતાં બોલતાં ગળગળાં થઈ ગયાં.

કિરીટ બહુ ખીજવાઈ ગયો હતો. એને બહાર લઈ જઈ મેં કહ્યું : 'હું પણ સાથે થોડે સુધી તો છું જ ને! મારી ટિકિટનો લાભ લેજે.'

'પણ આ તો બીજી વાર લઉં તો પણ...'

એ વધુ અકળાય તે પહેલાં ગાડી લઈ આવવા માણસને મોકલીને મેં પણ હમેશ કરતાં ત્વરિત ગતિએ તૈયાર થવા માંડ્યું.

ગાડી આવી. નીચે ઉતારેલો સામાન જોઈ કિરીટ ખીજવાશે એમ લાગતાં મેં કહ્યું : 'તું અંદર બેસ! સામાન આપું છું તે મૂકતો જા.'

અને એક પછી એક વજનદાર પેટીઓ મેં અને ગાડીવાળાએ મળી અંદર ચડાવી. ત્યાં તો એ બગડ્યો. 'સાહેબ, આટલો સામાન હશે તો મારો ઘોડો ખેંચશે નહિ.'

મેં એને કાનમાં ફૂંક મારી કહ્યું: 'થોડાં પૈસા વધારે લેજે પણ હમણાં ગરબડ કરતો નહિ.'

આ જાદુઈ ફૂંકે એણે સામાન મૂકવા માંડ્યો. ભાભીને અંદર બેસાડવાની જગ્યા રહી જ નહોતી એટલે અરુણ પીયૂષ અને કોકીને ગોઠવી અને બિસ્તરા પર ગોઠવ્યાં ત્યાં તો ગાડીની બારીમાંથી ખીજવાયેલું કિરીટનું ડોકું જોઈ હું બારી પાસે ગયો, ત્યારે એણે મને કહ્યું—

'અરે દોસ્ત, મારા સાહેબનું ઘર પાસે જ છે. એ મને જોશે તો...'

પણ ત્યાં તો ભાભીને ચાણક પડી અને 'આવજો' કહેવા મેં હાથ ઊંચો કર્યો ત્યારે પેટી પર બેઠી

'જા જરા, નાના પગે બોલાવી આવ.'

થોડીવાર રહીને એણે આવી કહ્યું : ત્યાં તો નથી.'

ગુસ્સામાં કિરીટ બોલી ઉઠ્યો, 'નથી તો ક્યાં મરી ગયાં?'

અને આજુબાજુ ઉભેલાં બધાં બોલી ઉઠ્યાં 'હોય, હોય, શુભ પ્રસંગે અપશબ્દો મોંમાંથી કઢાય?'

દરેક જણે હવે સખાવત શરૂ કરી 'મારૂં પહેરણ પહેરી લો,' અરે ભાઇ, ધોતિયું પહેરી લો,' એટલામાં જયાભાભીના આગ્રહને લીધે વરઘોડામાં જવા હું ઔપચારિક રીતે ત્યાં જઇ પહોંચ્યો ત્યારે મને જોતાં કિરીટને થોડી હાશ થઇ. હું એને મારી સાથે લઇ ગયો.

આ બાજુ જયાભાભી આવી પહોંચ્યા ત્યારે કિરીટ ના મળે! એટલે કિરીટકાન્ત ક્યાં ગયાની શોધાશોધ શરૂ થઇ.

મેં મારી રેશમી કફની અને ધોતિયું કિરીટને આપ્યા. પણ એ તો પાટલુન પહેરીને નીકળેલો એટલે પગમાં બૂટ હતા. ધોતિયા પર બુટને બદલે શું પહેરવું એ અમે વિચારતા હતા ત્યાં કિરીટકાન્તને શોધવા નીકળેલાં આવી પહોંચ્યા.

'અરે ભાઇ, તમે તો બહુવા જેવું કર્યું. નાસી ગયા હતા ?'

'પણ હું તો ચંપલની શોધમાં છું. આ ધોતિયા પર બૂટ કેવા લાગે !'

'અરે ભાઇ. પરણવું તમારે છે કે અશોકને ? બધું ચાલશે. તમે તમારે ચાલોને, વરઘોડો તમારે લીધે રોકાઇ રહ્યો છે.'

અને મારી કફની ધોતિયું અને પોતાના બૂટ પહેરીને કિરીટ તૈયાર થતાં, કાગને ડોળે રાહ જોઇ રહેલું સાજન નીકળ્યું. વરરાજા ખુલ્લી મોટરમાં બેઠા અને કિરીટનો ખભો થાબડતા જયાભાભીના મામાએ કહ્યું. 'ભલા તાળાની બે ચાવીઓ રાખતા હો તો ખરી વખતે આવું ન થાય ને !'

લગ્નનાં ગીતો ગાતાં જયાભાભીની નજર અમારા પર પડી ત્યારે તો મારાથી હસીજ પડાયું. અને કાને ગીત સંભળાયું તે યાદ નથી. પણ મતલબ હતી કે

'વખત છે ને તમારા બહેનબનેવી ના કહેશે તો પણ અમે તો કુંવારી કન્યા તમારી સાથેજ પરણાવીશું'.

સ્મરતો રહીશ

ઘાવને છાંટી નમક તાજા સદા કરતો રહીશ,
કંટકોના ઠંખે તાજાં ફૂલને સ્મરતો રહીશ.
નાખુદા ચકચૂર, સાગર મસ્ત છે તોફાનમાં,
હું પરંતુ ડૂબવાના ડર વિના તરતો રહીશ.
મોતના હો માર્ગ તો પણ હું નહી થાકું કદી
આજીવન મળવા તને નિશદિન સફર કરતો રહીશ.
સાવ પાછાં દે મને શ્રદ્ધા અને મારું હૃદય,
પ્રેમની પૂંજી ગણી જીવનમાં સંઘરતો રહીશ.
ફૂલને કળીઓ બધાં ખામોશ થઇને સાંભળો,
હું 'અલિ' એવા ચમનને ગીતથી ભરતો રહીશ.

—'અલિ' (જુ. એમ. એ.)

વિશ્વકવિતાનો ઉદ્ગાતા

—પ્રા. દીપક મહેતા.

માનવજીવનના અતાગ અનુભવ ઊંડાણોમાંથી જ પ્રોત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિનાં મૌક્તિકો લાધતાં હોય છે. આપણને જેનો ખ્યાલ સુદ્ધાં ન હોય એવા આપણી અંદર જ પડેલા કોઈ અગમ્ય તત્ત્વનો પડઘો પાડીને આવી સાહિત્યકૃતિઓ સમષ્ટિ સાથેનું આપણું તાદાત્મ્ય સાધવામાં સહાયભૂત બને છે. આથી જ બુદ્ધ કે પ્લેટો-ના સંવાદો, સોફોક્લિસ, શેક્સપિયર અને કાલિદાસનાં નાટકો આદિ માત્ર તે તે દેશકાળની જ નહીં પણ જગત આખાની સર્વકાલીન મૂડી છે. સ્થળકાળનાં કોઈ બંધન આવી કૃતિઓને બાંધવા સમર્થ નથી.

ભારતના આત્માનો-એના લાલિત્યનો અને એની પ્રતિભાનો કાલિદાસ સાચો પ્રતિનિધિ છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણ કહે છે તેમ ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા એની બધી કૃતિઓના પાયામાં રહેલી છે. કાલિદાસે ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસાને સાચી રીતે ગ્રહણ કર્યો છે એટલું જ નહીં પણ તેને વધુ વધુ સમૃદ્ધ કરીને વિશ્વવ્યાપક સ્થાન અને માન અપાવ્યું છે. આથી જ કાલિદાસ ભારતનો સાચો રાષ્ટ્રકવિ છે. ભારતની નાડ તે બરાબર જાણે છે. તેને ઉજ્જૈનના રાજમાર્ગો જેટલા પરિચિત છે તેટલી જ પરિચિત વનની કેડીઓ પણ છે. મહાકાલ મંદિરની સાંધ્ય આરતીના ઘંટનાદનો જો એ સાક્ષી છે તો ગોધુલિ ટાણે પાછી ફરતી ધેનુઓના ઘંટારવ પણ તેણે સાંભળ્યા છે. રાજમહેલની રીતભાતનો એ જેટલો જાણકાર છે એટલો જ એ ભોળી આશ્રમવાસીઓની રીતભાતનો પણ છે. શું રાજસભા કે શું ગિરિકંદરા, શું નગરગૃહો કે શું વન આશ્રમો બધું જ તેને મન પોતાના ગૃહ સમું જ છે. પણ કાલિદાસની દૃષ્ટિ માત્ર માનવજીવન પૂરતી જ મર્યાદિત નથી. કાલિદાસને મન નદીઓ અને પર્વતો, જંગલો અને વૃક્ષો પણ પશુપંખી અને દેવતાઓ જેટલું જ આગવું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કાલિદાસનું પ્રકૃતિનું જ્ઞાન તલસ્પર્શી છે એટલું જ નહીં પણ એ સમભાવપૂર્ણ પણ છે એમાં જેટલું સ્થાન નિરીક્ષણને છે એટલું જ સ્થાન કલ્પનાને પણ છે. હિમાલયનાં હિમશિખરોનું અને ગંગાપ્રવાહના મધુર સંગીતનું, તથા વિવિધ પ્રકારના વનવૃક્ષો અને પશુપંખીઓનું એમણે કરેલું વર્ણન એમને મન પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું મૂલ્ય જરાય ઓછું નથી એ દર્શાવે છે.

એથી જ જેટલી ચિંતા કાલિદાસને તન્વી શ્યામા યક્ષપત્નીની છે, તેટલી જ ચિંતા કણ્વાશ્રમના મૃગશિશુ માટે છે. સમસ્ત પ્રકૃતિનું જીવનમાં રહેલું સ્થાન કાલિદાસે જાણ્યું છે એટલે જ ક્યાંય તેનું મૂલ્ય ઓછું અંકાઈ જાય તેની તેઓ કાળજી રાખે છે. એટલું જ નહીં પણ 'સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિના મહા સમન્વયમાંથી જ માનવકુળની કલ્યાણલક્ષ્મી' જન્મે છે એ જાણતા હોવાથી પરિસ્થિતિના તરણવયના પુષ્પનું તેઓ પરિણતવય-પ્રાકૃતિક ફળમાં અને આ મર્ત્ય લોકનું સ્વર્ગ લોકમાં પરિવર્તન વાંછે છે. આમ કાલિદાસની વિશેષતા જીવનનું અખિલાઈપૂર્વક દર્શન કરવાની એમની શક્તિમાં રહેલી છે મેથ્યુ આર્નોલ્ડના સોફોક્લિસ વિષેના ઉદ્ગારો— He saw life steadily and saw it whol[e] (તેણે જીવનનું સ્થિરપણે અને સમગ્રતા-અખિલાઈ પૂર્વક દર્શન કર્યું છે.)—કાલિદાસ માટે પણ એટલા જ સાચા છે.

કાલિદાસની દૃષ્ટિની અખિલાઈને લીધે જ તેની કૃતિઓનું વસ્તુ ભારતીય હોવા છતાં આખું જગત તેમાં પોતાના જીવનનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકે છે. આથી જ કાળે કાળે પંડિતોના પૂર્વના કે શું પશ્ચિમના કાલિદાસને અંજલિ આપતાં થાકતાં નથી. જર્મન કવિ ગેટે શાકુન્તલપ્રશસ્તિનો વિખ્યાત શ્લોક લખે છે એટલું જ નહીં પણ શાકુંતલથી તે એટલો બધો પ્રભાવિત થાય છે કે પોતાના કાવ્યનાટક 'ફાઉસ્ટ'ના આરંભમાં, સંસ્કૃત નાટ્યપદ્ધતિએ એ સૂત્રધારનું દૃશ્ય યોજે છે. સંસ્કૃતમાં તો પ્રકાંડ પંડિતોથી માંડીને મંદઃ કવિયશઃ પ્રાર્થી સમા કવિઓ સુદ્ધાં કાલિદાસનું સન્માન કરવામાં પોતાનું ગૌરવ જુએ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમના સમકાલિન પંડિતોની એક સરખી પ્રશંસા કાલિદાસે મેળવી છે. તેનું કારણ કવિએ પોતે જ એક સ્થળે કહ્યું છે તેમ "રમેત વા પ્રાર્થયિતા ન વા શ્રિયં શ્રિયા દુરાપઃ કથમીપ્સિતો ભવેત્" એ તો નહીં હોય!

—પ્રા. બકુલેશ રાવલ

…, સાહિત્યસ્વરૂપોમાં એક આગવી વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. ચરિત્ર-નાયકના જીવન અને તેને અનુલક્ષીને કરાયેલા આલેખનોમાં આ સાહિત્ય પ્રકારને અપેક્ષિત છે. નાયકના જીવન અને જમાનાની ઉપલબ્ધ સર્વ વિગતો, સ્મરણાંજલિઓ, પ્રાસંગિક નોંધો, નાયકની ડાયરી, નાયકે લખેલા પત્રો અને નાયક ઉપર લખાયેલા પત્રો, તેના વાર્તાલાપો, તેનું સાહિત્ય વગેરે જે કાંઈપણ કાચો માલ ઉપલબ્ધ હોય એમાંથી જીવનકથાની કલા-પ્રતિમા આકાર ધારણ કરી શકે છે. એ પ્રતિમાને કંડારવામાં જીવનકથાના લેખકે ખૂબ જ સાવધાની રાખવી પડતી હોય છે. વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઈ, નિષ્પક્ષ આલેખન, તાટસ્થ્યવૃત્તિ. અનાવશ્યક વસ્તુ, વર્ણન કે પ્રસંગનો ત્યાગ જીવનકથાના લેખકના ગુણપાસાં છે. જીવનકથાનો સાહિત્ય-પ્રકાર પણ લલિતવાઙ્મયનો પ્રકાર હોઈ, એમાં સર્જનના બધા જ અંશોનો સુભગ સમન્વય અનિવાર્ય બને છે. 'જીવનકથા નવલકથા જેવી કલામય હોવી જોઈએ' એ વિધાનનો અર્થ પણ આ જ છે. ઉપલબ્ધ સામગ્રીની કલાયુક્ત નિરૂપણરીતિ હોવી પણ અત્યંત આવશ્યક છે. આવાં નિરૂપણ અને આવા ગુણપાસાંવાળી જીવનકથા જ ઉત્તમ અને વિશુદ્ધ જીવનકથા બની શકે છે.

જીવનકથાના લેખકનાં મોટાં ભયસ્થાનો છે તટસ્થતાનો અભાવ, અતિશયોક્તિ, કલાસ્વરૂપ તરફની ઉપેક્ષા અને લેખકનું પોતાનું અનુચિત આત્મકથન. આવી જીવનકથાઓ કનિષ્ઠ અને અશુદ્ધ પ્રકારની જીવનકથાઓ બને છે. મંદિરો, ધર્મગુરુઓ કે કીર્તિભૂખ્યાઓની જીવનકથાઓ આવા પ્રકારના દોષોથી સભર હોય છે.

જીવનકથા આત્મકથા કરતાં વધારે કસોટી માગી લે છે. …ના લેખક પર સ્થી ન્યાય આપવાનો છે. આત્મકથા લખનાર કદાચ પોતાને માટે અનુચિત કથન કરે અથવા …ના દોષોને છુપાવે તો કદાચ અજ્ઞાનને લીધે …ક સહ્ય ઠરે પરંતુ જીવનકથાકારે તો અત્ર, તત્ર, ને …થી સામગ્રી મેળવી એનું યથાતથ અને નિષ્પક્ષ વર્ણન આપવાનું છે. નાયકને ન તો વધારે કે ન તો ઓછો, એ રીતે ન્યાયપુરઃસર ચિત્રિત કરવાનો છે.

જીવનકથા સર્જક એથી જ તો અમુક ગુણોને વફાદાર રહેવું પડે છે જેમકે નવું જાણવાની વૃત્તિ, નાયકના જીવનનું શાસ્ત્રીય આલેખન, સંક્ષિપ્તતા, નવા વિચારોનું કલામય નિરૂપણ, દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિનું ચિત્ર, આત્મવિસ્મરણ વગેરે. જીવનકથાના નાયકની પસંદગીમાં પણ ધોરણ જાળવવું પડતું હોય છે. સામાન્યત: તો લોકોત્તર નાયકોની જ જીવનકથા લખાય છે જો કે એનો અર્થ એમ નથી કે અદના માનવીની જીવનકથા ન લખાય, પરંતુ 'જેમનું જીવન સાધુજીવન' જેવું હોય તેની જ જીવનકથા લખાય અને લખાવી જોઈએ.

જીવનકથાના કલાસ્વરૂપ વિશે આટલી સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કર્યા પછી, હવે વિનાયક નંદશંકર મહેતા કૃત, 'નંદશંકરનું જીવનચિત્ર'નું અવલોકન કરીએ. સમગ્ર જીવનકથા વસ્તુતઃ કથા કરતાં 'ચિત્ર' બની છે અને એ દૃષ્ટિએ આ 'જીવનચરિત્ર' નથી, 'જીવનચિત્ર' છે. નંદશંકરનાં જીવનનું ચિત્ર અવલોકતાં એમાંથી માત્ર બે વસ્તુઓ જ આ ચિત્રફલક પર સવિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તે છે, નંદશંકરભાઈનું વ્યક્તિત્વ તથા તત્કાલીન સમયનું સમાજ-જીવન. એ સિવાય આ જીવનચિત્રની કેટલીક આંતરિક વિશેષતાઓ, જીવનકથાના કલા-સ્વરૂપ સાથે અસંબદ્ધ રહે છે.

નંદશંકરનું વ્યક્તિત્વ

ઈ. સ. ૧૮૩૫ થી ૧૯૦૫ સુધીના જીવનકાળ દરમ્યાનમાં નંદશંકરભાઈનું વ્યક્તિત્વ ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં ખીલ્યું હોવા છતાં, એ બધાનું મૂળ તો છે શિક્ષક નંદશંકરભાઈમાં સુધારક, વિચારક, સાહિત્યપ્રેમી, અભ્યાસી, રાજ્યકીયપુરુષ, વગેરે પ્રકારે નંદશંકરભાઈના વ્યક્તિત્વને રજૂ કરી શકાય છે, પણ એ બધું સમાઈ જાય છે પેલા આજન્મ કેળવણીકાર નંદશંકરમાં. સ્વભ-

શાળી તો એવા કે શારીરિકસુખ, સંતતિસુખ, આર્થિક સુખ અને સૌથી વધુ તો સુલક્ષણા સ્ત્રીનું સુખ પ્રાપ્ત થયેલું. સર્વપ્રથમ દેશી હેડમાસ્તર પણ તેઓ જ હતા. સોળ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન થયું હતું છતાં એમનો ગૃહ-સંસાર, શુધ્ધ અને પ્રીતિયુક્ત હતો.

નર્મદ-દલપત યુગ એટલે સુધારાનો જ યુગ 'સઘળે સૌ સુધારો તજો વાત આડી' એ દષ્ટિબિંદુ જ સાહિત્યમાં મોટે ભાગે પ્રવેશ્યું હતું. આ યુગનું સાહિત્ય સુધારાવાદી બન્યું એનું કારણ પણ એ જ છે. નર્મદ નંદશંકર અને નવલરામ – આ ત્રણે નવા સુધારાવાદી હતા. 'યા હોમ કરીને પડો' કહેનારો નર્મદ સુધારાનો હઠાગ્રહી હતો; 'સમજો તો નરસ સાર છે' કહેનારા નવલરામ પણ ઠાવકી રીતે સુધારાનો જ આદર્શ મૂકે છે પરંતુ નંદશંકરભાઇ વ્યવહારુ હતા. સુધારાવાદી હોવા છતાં એ અંગેનો એમનો હઠાગ્રહ ન હતો પોતે મૂર્તિપૂજક ન હતા પરંતુ બીજાને રોકતા નહિ, વિધવા-વિવાહના હિમાયતી ખરા, દુરાગ્રહી નહીં. એ તો માનતા કે, 'રાજ્યસુધારો અને સંસારસુધારો સાથે લાગાં ચાલવા જોઇએ.'

ગણિત અને ઇતિહાસ એમના પ્રિય વિષયો. શિષ્ય મંડળી પણ સારી એવી. વીરપ્રસાદ, દોરાબજી, ભીમભાઈ વગેરે એમના શિષ્યો 'કસોટીમાં પાણીદાર ગણાયા.' તેઓ પોતે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરે અને શિષ્યો પાસે કરાવે ગેકોલે, શેક્સપીયર, મિલ્ટન બાયરન, શેલી વગેરે એમના પ્રિય સાહિત્યકારો. નંદશંકરમાં અભ્યાસ અને વિનિયોગ બંને હતા.

એમને ઉચ્ચ હોદાઓ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત થયેલા. અંગ્રેજી સ્કૂલના માસ્તર, હેડમાસ્ટર, ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વગેરે સ્થાનોએ રહ્યા છતાં અભ્યાસનિષ્ઠા તો પૂર્વવત જાળવી રાખી હતી,

રાજ્યકારભાર જેવા કુટિલ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છતાં સિધ્ધાંતોનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. ધંધુકામાં જ્યારે તેઓ મામલતદાર હતા ત્યારે લોકો ઉપર, જોરજુલમથી નંખાતા વેરાઓ, નોકરીને ભોગે પણ તેમણે વિરોધ કર્યો હતો. રેવાકાંઠાનાં સિસ્ટંટ પોલીટીકલ એજન્ટ તરીકે નિમાયા છતાં, 'ભાયાતોને મારી, રાજાની તિજોરી ભરવી એમને પસંદ ન હતું.' રાજકુટુંબની ખટપટોનો પણ એમણે જાતઅનુભવ લીધો હતો

એમની એક માન્યતા એવી ખરી કે ખેડુતો ઉપર 'વધારે મહેસૂલ' હોય તો જ તેઓ કામ કરે પરંતુ ખરાબ વર્ષ આવે તો એટલી જ ઉદારતાથી તેઓ મહેસૂલ માફ પણ કરતા.

આ ઉપરાંત લુણાવાડા, રેવાકાંઠા, વડોદરા અને કચ્છમાં પણ તેઓ રાજકારભારના ઊંચા હોદા પર રહ્યા હતા. કચ્છના દિવાન તરીકે નિયુક્ત થતાં જ ત્યાંથી લાંચ, રૂશ્વત અને લાગવગશાહીને દૂર કર્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં નિવૃત્તિ લઇ પાછા સુરત આવી જૂના મિત્રો વચ્ચે રહેવા લાગ્યા. પરંતુ આ કર્મશીલ પુરુષે નિવૃત્તિમાં પણ સૂરતની મ્યુનિસિપાલીટીના 'વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ તરીકે સેવા આપી જીવનની ઉત્તરાવસ્થાએ તેઓ યાત્રાએ નીકળી પડયા હતા.

નંદશંકરભાઇની અભ્યાસનિષ્ઠાએ એમનામાં ઉમદા વિચારોનું બીજારોપણ કર્યું હતું. કળા વિષે તેઓ કહે છે કે, 'કળા એ જ્ઞાનની પુત્રી છે' તો રાજકીય ખટપટોના અનુભવો એમની પાસે બોલાવડાવે છે કે 'હરેક વ્યકિતને સંપૂર્ણ બનવાની તક મળવી જોઇએ.' નંદશંકરભાઇ સામાન્યવર્ગથી અસામાન્ય વર્ગ સુધીના માણસો વચ્ચે રહેતા. એમનું માનવું હતું કે, 'સામાન્ય વર્ગને તૃષ્ણા હોય છે, બુદ્ધિબળ હોતું નથી.' કર્મઠ વ્યકિતને મન નિવૃત્તિ એટલે પ્રમાદાવસ્થા નહિ પણ સેવા કરવાની તક, અને એથી જ તો એમનો મત હતો કે બેકાર મગજ ક્ષીણ થઇ જાય છે અને મગજની અસર દેહ પર પડેલી હોય છે.' ઉપરાંત બાળ-માનસ, બાળ-શિક્ષણ અને બાળ-વિકાસ પર પણ નંદશંકરભાઇના ઉત્તમ વિચારો જોવા મળે છે. એનું કારણ છે એમનામાં રહેલો પેલો શિક્ષકનો આત્મા. વળી અર્વાચીન યુગમાં ત્રણ આશ્રમોનું એમનું સૂચન પણ એમના મૌલિક વિચારોનું જ પ્રતિબિંબ પાડે છે. એમને મન પ્રાચીન યુગની ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરતા (૧) વિદ્યાર્થીજીવન

(૨) ગૃહસ્થ જીવન અને (૩) સામાજિક વિકાસનું જીવન—એ પ્રકારના ત્રણ આશ્રમોની વ્યવસ્થા ગણી શકે.

એમના વ્યક્તિત્વને ઘડવામાં કુળસંસ્કાર, દેશસંસ્કાર અને જાતિસંસ્કારની બહુ મોટી અસર હતી. ઓરપાડનાં પ્રકૃતિદર્શને એમનામાં પ્રકૃતિ-પ્રેમ જગાડ્યો હતો. લેખક વિનાયકભાઈ લખે છે તેમ, 'શબ્દ દ્વારા સૃષ્ટિ સૌંદર્યનો તાદૃશ ચિતાર ખડો કરવાની શક્તિ આ નાનપણનાં સચોટ અનુભવથી જ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ હતી.'

આ પ્રમાણે નંદશંકરભાઈના જીવનના વિભિન્ન ક્ષેત્રોએ એમના વ્યક્તિત્વનું ગઠન કર્યું હતું અને એથી જ એમનું જીવન, ચરિત્ર-નાયકનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે.

તત્કાલિન સમાજ-દર્શન

'કરણઘેલો'ના લેખકની સાત્વિક મનોવૃત્તિ સુવિદિત છે. આ નવલકથા લખવા પાછળનો હેતુ પણ વિલાસી-વૃત્તિથી નીપજતા વિનાશ પ્રત્યે આંગળી ચીંધવાનો જ હતો. એની પ્રતીતિ અહીં જોવા મળે છે. તત્કાલીન સુરતી વિલાસિતા અને લંપટતા; રાણજણીઓનું પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાં સ્થાન અને સુરતીઓની આહારપ્રિયતા આદિ-આ જીવનચિત્રમાં એક યા બીજી રીતે લેખકે જણાવી છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા, જે તત્કાલિન ગુજરાતમાં વ્યાપ્ત હતી, તેનું ચિત્ર પણ મળે છે. જેમકે ઇ. સ. ૧૮૩૭ની સુરતની ભીષણ આગનું કારણ, પ્રજાને મતે અંબામાતાજીનું અપમાન છે. વળી આ આગના પરિણામરૂપે ભૂત, પ્રેત, શંખિણી, યક્ષિણી વગેરેની વહેમી માન્યતાઓએ જન્મ લીધો હતો. ('વહેમયવનની સામે સુધારશક્તિ લડે છે'-નર્મદ). સાંચ, કસરત અને વ્યાયની ખોટી પધ્ધતિઓ તો કુસ્તી અને દેશી કસરતોના અખાડાઓનો ઉલ્લેખ પણ છે.

સમાજના અનિષ્ટ રિવાજો સામાજિક વિકાસના વિઘાતક બળો તરીકે કામ કરતા. બાળલગ્નની કુપ્રથાએ ગૃહસ્થાશ્રમ કેળવાયો ન હતો. 'પુરુષ પોતાના કામમાં મશગુલ રહેતો અને સ્ત્રી છોકરાં ઉછેરવામાં:' આવી પરિસ્થિતિ હતી અને પત્ની પતિથી અવગણના પામતી જ્યાં પતિનો દોષ મનમાં ન આણતી તો પુરુષ ઘરજંજાળમાં માથું ન મારતો. આમ દંપતીજીવન અનુકૂળ ન હતા છતાં મોટે ભાગે ક્લેશમય ગૃહસંસાર ન હતો. જો કે વિધવાનો ત્રાસ અસહ્ય હતો અને વેતાં કરાવવાની કરુણ પ્રથા ખૂબ જ રૂઢ થઈ હતી. પુત્રીનો જન્મ અપ્રસન્નતા જન્માવતી અને તે વિધવા થાય એ કરતાં મૃત્યુ પામે તો સારું એવી એક સર્વ સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી.

ધાર્મિક પાખંડો વધ્યા હતા. નંદશંકરભાઈ પોતે જ કહેતા, 'આ મહારાજોએ (બ્રાહ્મણોએ) બધું બગાડી મૂક્યું છે, એમને તો દૂર જ કરવા જોઈએ' લેખકે ચરિત્ર-નાયકના યાત્રા-પ્રસંગો વર્ણવી તે યુગની ધાર્મિક ભાવનાઓ તથા તીર્થધામોની પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપ્યો છે. તે સમયના ભિન્ન ભિન્ન ધાર્મિક-સંપ્રદાયો જેવા કે બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ, આર્ય સમાજ, ખ્રિસ્તીધર્મ, એકેશ્વરવાદ વગેરે પર કર્તાએ પ્રકાશ પાડ્યો છે. અને ધર્મપરિવર્તનના કિસ્સાઓ પણ નોંધ્યા છે. જમણવાર સર્વથા લોકોનો મુખ્ય વિષય થઈ ગયો હતો–સવિશેષ બ્રાહ્મણોનો! સંધ્યા, પ્રાર્થના કે હોમહવન કરવાને બદલે પારકું ખાવાની યુક્તિઓ જ આ બ્રાહ્મણો અજમાવતા.

રાણી વિક્ટોરિયાનાં રાજ્યને આ યુગે સહર્ષ આવકાર્યું હતું. 'એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો, હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન' પંક્તિઓમાં આ યુગની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પડે છે. નંદશંકરભાઈ પણ લખે છે, 'ગુર્જર ભૂમિની આધુનિક અવસ્થા વૈકુંઠ જેવી સુહાવન લાગી'. જો કે એનાં કારણો પણ હતા. તત્કાલીન ગુજરાતને મુસલમાનો અને પેશ્વા બન્ને લૂંટતા. એથી જ નંદ-શંકરભાઈને 'સડેલા મોગલો અને લુટારા મરાઠા કરતા' એ રાજ્યમાં 'હજારગણું સુખ' દેખાય છે. મરાઠા અને મુસ્લીમ રાજ્યકર્તાઓની તુલનામાં તેમને લાગે છે કે, 'મરાઠાના રાજ્ય કરતા મુસલમાનોનો અધિકાર સો દરજ્જે સારો'. હિંદનાં દેશીરાજ્યોનું દર્શન પણ નાયકના રજવાડાના અનુભવોમાંથી જોવા મળે છે.

કેળવણીને ક્ષેત્રે દાદોબા, પાંડુરંગ, મોહનલાલસાહેબ, નારણમહેતા વગેરે પ્રસિધ્ધ કેળવણીકારો તથા નર્મદ, દુર્ગારામ આદિ પ્રસિધ્ધ સુધારકો કાર્ય કરી રહ્યા

હતા. શિક્ષણ, શિક્ષક અને શિષ્ય અંગેનાં વિવિધ પાસાં લેખકે અહીં રજૂ કર્યાં છે. તથા સર્વ પ્રથમ ગુજરાતી શાળા ૧૮૨૬માં ખુલ્લી મુકાઇ હતી. તેની નોંધ લઇ તે યુગની શિક્ષણ-પ્રથા અને શિક્ષિત વ્યક્તિઓનો પરિચય પણ આપ્યો છે.

આ જીવન ચિત્રની મર્યાદાઓ

પૂર્વે કહ્યું તેમ જીવન-ચરિત્રની કળા માગી લે છે નિષ્પક્ષ આલેખન. આ કૃતિમાં એ આદર્શ જળવાયો નથી, એ સ્વીકાર્યે જ છૂટકો. પિતા પ્રત્યેનો અહોભાવ તાટસ્થ્યવૃત્તિની આડે આવ્યો હોય એવું લાગે છે. પરિણામે અતિશયોક્તિપૂર્ણ વિધાનો થયાં છે. દૃષ્ટાંત રૂપે કહેવું હોય તો નાયકના વૃદ્ધલગ્ન અંગેના વિચારો વિષે લેખકનો મત લઇ શકાય. 'કરણઘેલો'ના અગિયારમા પ્રકરણમાં દેવળદેવી બાબત નંદશંકરે જે લખ્યું છે, તેમાં મોટી ઉમરના લગ્નો વિશેના વિચારો વ્યક્ત થાય છે. જીવન-ચિત્રના કર્તાનો મત તો "આ વિષય પર કોઇ અન્ય પુસ્તક પણ લખાયું હશે તો તેમાંનું સારામાં સારું પણ આની આગળ પાણી ભરે છે." એવો છે, જે અહોભાવ પ્રેરિત ગણાય.

ઊડીને આંખે વળગે એવી કોઈ ક્ષતિ હોય અને સમગ્ર જીવન-ચિત્રના કલેવરમાં સડો પેદા કરતી હોય તો એ છે નિરર્થક, નિરસાર અને અનાવશ્યક પ્રસંગ-ચિત્રો, વ્યક્તિ-પરિચયો અને ટિપ્પણો.

નંદશંકરની માતાના મરણ પ્રસંગે લેખકે ચરક-સંહિતામાં આપેલા વૈદકના ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. આની કોઇ આવશ્યકતા આ સ્થળે ન હતી. આ ઉપરાંત સુરત જિલ્લાના ભૌગોલિક આકૃતિનું વર્ણન, સુરત જિલ્લો, એની આસપાસનો પ્રદેશ, પહાડો, જંગલો, દરિયા કિનારો, માતાના મંદિરો, વારોડ-ગામનો પ્રસંગ પરદેશીઓનીસ્તો કોઠીઓ, મુગલોના વેપાર વગેરેનું વિગત વર્ણન જીવનકથાના કલા-તત્ત્વને હણી નાખી એને ભૂગોળ કે તવારીખ બનાવી દે છે. જીવન-ચરિત્ર કળા છે, એનો કર્તા કળાકાર છે, ભૂગોળનો માસ્તર નહિ!

ચરિત્ર-નાયકને સ્પષ્ટ કરવા માટે લેખકે જે પ્રસંગો યા વ્યક્તિઓને નિમિત્ત બનાવ્યા છે. તેમાંના બહુધા તો કૃતિના નાયક સાથે કશો જ સંબંધ ધરાવતા નથી. બીજા પ્રકરણમાં લેખકે, અલબત્ત વિદ્વત્તાપૂર્ણ છતાં નિરર્થક એવું પોતાનું ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું પાંડિત્ય ઠાલવ્યું છે. જીવનકથાનો એક આદર્શ છે આત્મવિસ્મરણ. એનો અહીં અભાવ દેખાય છે. ટૂંકમાં ચરિત્રનાયકનું ચિત્ર ઉપસાવતી વખતે લેખકે જે કાંઇ મળ્યું છે તે બધું જ ઠાલવી, પ્રમાણભાન જાળવ્યું નથી. પુનરુક્તિ દોષ તો ઠેરઠેર દેખાશે! નાયકના પૂર્વજો અને અનુગામીઓ, પરિવારના વડીલો અને તેના જમાનાની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ, અંગ્રેજ અધ્યાપકો અને અધિકારીઓ, નિવૃત્તિ જીવન ગાળવા આવેલા નાયકના ઇતર સાથીઓની વિસ્તૃત કથની વગેરેના ઉલ્લેખો જીવનકથાને અરસિક બનાવે છે. કેટલાક રમૂજી પ્રસંગો મળે છે પણ તેનું સ્થાન યુગ-દર્શન કે ચરિત્ર-નાયકને રજૂ કરવામાં કેટલું? હા, વાતાવરણ હળવું બને છે ખરું! જૂની રંગભૂમિનાં નાટકમાં 'કોમિક'નું તત્ત્વ આવે તેમ, જેને સમગ્ર નાટકમાં યેન-કેનપ્રકારેણ ઘુસાડી દીધું હોય છે.

જીવન-ચિત્રનું ચોથું પ્રકરણ સમગ્ર રીતે જોતાં નકામું છે. 'કરણઘેલો'ને સમજવા માટે એ લખાયું હોય તેમ લાગે છે, 'કરણઘેલો'ના લેખકને નહિ. એક સ્વતંત્ર પ્રકરણની ગરજ સારે તેવું આ પ્રકરણ બન્યું છે. એવું જ કાંઇક, નાયકના યાત્રાના ઉલ્લેખો કરતી વખતે લેખકે યાત્રાધામો અને તેના મહિમા વિશે પણ પોતાનું જ જ્ઞાન ઠાલવી એને સ્વતંત્ર ફકરા જ બનાવ્યા છે. આવા પ્રયાસો બે-તાલા છે.

જીવન-ચિત્રને અંતે લેખકે નાયકના મરણપ્રસંગે મળેલા આશ્વાસનના સંદેશાઓ છાપ્યા છે. અલબત્ત આ કાગળો-માત્ર જીવનકથાના નાયકને વ્યક્ત કરવામાં મદદરૂપ થાય ખરો પણ એ તટસ્થ અભિપ્રાયો ન ગણાય. મૃત્યુપ્રસંગે મળેલા સંદેશામાં મરનારના ગુણગાનો જ ગવાય, એની ખરાબ બાજુતો ન જ લખાય. એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. હા, એનું ઔચિત્ય એક રીતે ગણાવવું હોય તો ગણાવી શકાય કે, પિતા વિષે આટલું બધું લખ્યા પછી, અન્યોને તક આપી ખરી!

આ કૃતિની ભાષા વર્ણસંકરી ગણાવી હોય તો ન ગણાવાય? અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ફારસીનો શંભુમેળો કરી, કૃતિના રસતત્ત્વને કચળાવી નાંખ્યું છે. અલબત્ત, એમની શૈલીમાં વિનોદ અને ગાંભીર્ય બન્ને છે. છતાં પ્રથમ વાક્યને કંઈક વિચિત્ર લાગે છે. નંદશંકર માટે 'પોતે'નો પ્રયોગ એક એવી જ વિચિત્રતા છે, તો વળી, 'મારી ભવિષ્યની માતુશ્રીનું' વેવિશાળ પોતા જોડા થયું ત્યારે પોતાની ઉમર સોળ વર્ષની હતી' જેવા દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરતા વાક્યો અને 'હું રસઘેલો તું રસસતી, મેળ હવે કયમ થાય?' જેવી પંક્તિઓ, એમની વર્ણસંકરી શૈલીની સાક્ષી જ પૂરે છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં અને જીવન ચિત્રના આદર્શને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કૃતિનું અવલોકન કરતા નિર્ભીકતાથી કહી શકાય કે આ કૃતિ જીવન-કથાના કલા સ્વરૂપ તરીકે એક સામાન્ય કક્ષાની જ બની છે. સર્વ ઉપલબ્ધ કાચામાલને, સારાસાર વિવેકબુદ્ધિની કસોટીએ કસ્યા વગર, જેમનો તેમ ઠાલવી દીધો છે. ભવિષ્યે નંદશંકર વિષે કોઇ લેખક લખવા તૈયાર થાય તો એને સંપૂર્ણ 'મસાલો' મળી રહે તેવી લેખકની દાનેશ્વરી વૃત્તિ આમાં જણાઇ આવે છે. તેથી પિતૃઋણમાંથી તો લેખકને મુક્તિ મળે પણ કલા-પ્રકારની અગ્નિપરીક્ષામાંથી નહિ જ. આપણે આ જીવન-ચિત્રને શુદ્ધ કે અશુદ્ધ જીવન-કથા ન કહેતા, અર્ધ-શુદ્ધ જીવન-કથા કહીએ એ જ ઉચિત છે.

પડદો

તારી મારી બિચ પડયો જે પડદો
એને કોણ હટાવે પળભર!
જરા જોઇ લે: તને ઝંખતા લોચન મારા
થઇ ગયા છે જલધર!

કોમળ તારા દૃષ્ટિપાતથી તૂટી પડશે બંધ:
મ્હેકી ઊઠશે પથથી પાછી આછેરી સુગંધ.
વૈશાખી આ તપ્ત ધરા તો ઝંખે ઝીણી ઝરમર!

—તારી૦

ખીલ્યા ચમને ખૂંચે એવાં સૂર્યકિરણને હવે ઉખેડો;
સૂકી ધરતીને લાગ્યો છે ભીની હરિયાળીનો નેડો.
જાગે ક્યારે ઊની હવામાં સ્વરની શીતળ મર્મર?

—તારી૦

સુરેશ દલાલ

ભટ્ટ નારાયણ કૃત :

વેણીસંહાર

અનુવાદક : મધુકર રાંદેરિયા

[વિષ્ણુના ઉપાસક અને અદ્વૈતવાદના પુરસ્કર્તા ભટ્ટ નારાયણને દંતકથા, વર્તમાન સુવિખ્યાત ટાગોરકુળના પ્રથમ પૂર્વજનું સ્થાન આપે છે. તેમનો જન્મ સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કે આઠમીના પૂર્વાર્ધમાં થયો મનાય છે. 'વેણીસંહાર' વીરરસનું 'નાટક' છે. એનું વસ્તુ મહાભારતમાંથી લીધું છે] પ્રવકતા : દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી એને હાર્યા પછી દુર્યોધનનાં કહેવાથી દુઃશાસન એને ચોટલાથી ઝાલીને ભરી સભામાં તાણી લાવ્યો. આ ભયંકર અપમાનની અસહ્યતામાં ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરી કે પોતે કૌરવકુલનું નિકંદન કાઢશે, દુઃશાસનની છાતી ચીરી લોહી પીશે અને દુર્યોધનના લોહીમાં હાથ બોળી તે વડે દ્રૌપદીનો અંબોડો વાળશે ! વેણીસંહાર તે આ. નીચેનું દશ્ય પાંચમાં અંકનું છે. ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને સંધિ કરવાનું સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે પણ એ માનતો નથી. એમના વાર્તાલાપ દરમિયાન કોલાહલ થાય છે, ને તુરત 'કર્ણ પડ્યો' એવા સમાચાર આવે છે, દુર્યોધન એને માટે આંસુ સારી, વેર લેવાનો નિશ્ચય કરે છે.

ગાંધારી : વત્સ, તું બહુજ વેદના સહન કરી રહ્યો છે એટલે અમે આટલા પાસે છીએ તો પણ તું કશું બોલતો નથી.

ધૃતરાષ્ટ્ર : વત્સ દુર્યોધન, શું તું મારી સાથે નહીં બોલે! આજ પૂર્વે તું આમ કદી વર્ત્યો નથી.

ગાંધારી : ને તું અમારી સાથે નહીં બોલે તો....તો શું દુઃશાસન, કે દુર્મર્ષણ કે કોઇ બીજો હવે બોલવાનો હતો ?

(રડે છે)

દુર્યોધન : ના, મા, ના. હું તો પાપી છું. નાના ભાઇઓનો ઘાત નજરે જોઇ રહ્યો અને એને ટાળી ન શક્યો ; અને આજે હવે, અંબા, તમારાં અને પિતાના અશ્રુજલનો યે હું જ હેતુ બન્યો છું. ભારતના કુલમાં શાપરૂપ અને તમારા સો દીકરાઓનો ક્ષય કરાવનારા મને, હજી તમારો દીકરો માનો છો ?

ગાંધારી : એનો હવે શો શોક કરવો ? ને આ બે આંધળાને જીવનમાર્ગ દેખાડનારો એક માત્ર તું તો હજી છે ! તું દીર્ઘાયુ થા. મારે રાજ્યનો યે શો ખપ ને જયનો યે શો ખપ ?

દુર્યોધન : માતા, તમને અણછાજતાં ને વળી કૃપણ એવાં વચનો શું બોલો છો ? ક્યાં સુક્ષત્રિયા તમે ને ક્યાં આ દીનતા ? નિર્વાત્સલે. સો દીકરાઓનાં મૃત્યુને તમે ગણકારતાં નથી અને રક્ષણને અયોગ્ય એવા મને મને રક્ષવાની ઇચ્છા રાખો છો ! ખરેખર, પુત્રોના શોકની જ આ ચેષ્ટા છે.

સંજય : મહારાજ, કુવામાં પડે તેથી રજ્જુને કોઇ પાછળ નાખી દે છે ખરું ?

દુર્યોધન : સાધ્યને અભાવે સાધનની રક્ષાનું શું પ્રયોજન? રક્ષણ કરવા જેવા મારા ભાઇઓ આજે નથી, ત્યારે મારી પ્રાણરક્ષાથી શું વળશે. ?

(રડે છે)

ધૃતરાષ્ટ્ર : (દુર્યોધનને ભેટીને) વત્સ, શાંત થા અને મને ને તારી માને સાન્ત્વન આપ.

દુર્યોધન : તાત, તમારે સાન્ત્વન હવે દુર્લભ છે.

ગાંધારી : વત્સ, આજે તો તું એક જીવે છે એ પણ ઓછું નથી. યુધ્ધનો આ યોગ્ય સમય નથી. માની જા, તને વિનવું છું, યુદ્ધનો પ્રયાસ છોડી દે. મારો આટલો બોલ ન ઉથાપીશ.

ધૃતરાષ્ટ્ર : પ્રિય વત્સ, તારી માતા આ શબ્દો સાંભળ ને જેના બધા બંધુઓ હણાઈ ચૂક્યા છે એને મારાય એ શબ્દ સાંભળ. જેના બળ પર આધાર રાખીને પાંડવોને તુચ્છકારથી અવગણ્યા હતા તે દ્રોણ અને ભીષ્મ હણાયા છે: કર્ણના પુત્રને, એની દૃષ્ટિ સામે જ હણનાર અર્જુનનાં પરાક્રમોથી જગત કાંપે છે. મારા બધા દીકરા તો પડ્યા, પણ આપણા શત્રુઓની પ્રતિજ્ઞા તું જીવે છે ત્યાં સુધી પૂરી નથી થઈ તો હવે એમની સામેનું અભિમાન છોડ. અને તારાં આ આંધળાં માબાપની સામે જો.

દુર્યોધન : એટલે હું અમરભૂમિમાંથી પીડ ફેરવી લઉં?

ગાંધારી : તારા પિતા કે વિદુર કહે તેમ કર

સંજય : હા, દેવ, એ સાચું છે.

દુર્યોધન : સંજય, હજી મને ઉપદેશ દેવાનું સ્થાન છે!

સંજય : દેવ, જયની ઇચ્છા ધરાવનારો યોદ્ધો જ્યાં સુધી જીવતો છે, ત્યાં સુધી પ્રજ્ઞાશીલ પુરુષોના ઉપદેશને એ પાત્ર છે.

દુર્યોધન : (ક્રોધથી) તો આપ પ્રજ્ઞાશીલ પુરુષ જ મને ઉપદેશ દો: બોલો, હવે મારે શું કરવું!

ધૃતરાષ્ટ્ર : વત્સ. સાચી શિખામણ આપનાર સંજય પર આવો ક્રોધ શો! તું સ્વસ્થ હોય તો હું જ તને કહું, સાંભળ.

દુર્યોધન : કહો

ધૃતરાષ્ટ્ર : સાચી વાત નહીં કરું, વત્સ. યુધિષ્ઠિરને ગમતી વાતનો સ્વીકાર કરીને એની સાથે સંધિ કરી લે

દુર્યોધન : તાત, પુત્રોના સ્નેહને કારણે વ્યાકુળ બનેલી મારી મા, કે બાલિશતાથી સંજય ગમે તે બોલે એ ઠીક છે પણ આપનો પણ આવો વ્યામોહ! કે પુત્રનાશથી આપનો પણ હૃદયજ્વર વધ્યો છે? વળી, અમે સોએ ભાઈઓ જીવતા હતા ત્યારે વાસુદેવનો સંધિનો પ્રસ્તાવ મેં પાછો વાળ્યો હતો. હવે ભીષ્મ પિતામહ, આચાર્ય દ્રોણ, દુઃશાસનાદિ મારા અનુજો અને સમગ્ર ક્ષત્રિયસંઘનો નાશ થયેલો જોઈને, ઉદ્ધત ખુમાન જગાવનાર ને અસુખ ઉત્પન્ન કરનાર એવી પાંડવોની સંધિ, મારી આત્મરક્ષાને અર્થે હું દુર્યોધન કઈ રીતે કરું? વળી એ નીતિજ્ઞ સંજય, શત્રુથી પરાજિત થયેલો રાજા શત્રુ જોડે સંધિ યાચે. દુઃશાસન હણાયો છે, પાંડવો હીન થયા નથી, ને તેમના ભાઈઓ જીવે છે પછી એ સંધિ સ્વીકારે શાના?

ધૃતરાષ્ટ્ર : એ સાચું છે, વત્સ, પણ મારી વિનંતી સાંભળીને યુધિષ્ઠિર કંઈ ન કરે એવું ન સંભવે. અને બીજી વાત, ધર્મપરાયણ યુધિષ્ઠિર તો સદાય પોતાને અભિભૂત માને છે.

દુર્યોધન : એટલે?

ધૃતરાષ્ટ્ર : યુધિષ્ઠિરની પ્રતિજ્ઞા સાંભળ વત્સ: મારા એકેય ભાઈનો ઘાત થશે તો હું મારા પ્રાણ અર્પી દઈશ. અને યુદ્ધ તો છળથી ભરેલું હોય એટલે આત્મઘાતની આશંકાએ તને રુચશે ત્યારે તારી સાથે સંધિ કરવા એ સજ્જ રહેશે.

સંજય : સાચી વાત.

ગાંધારી : પુત્ર તારા પિતાનાં યથાર્થ વચનોનો અંગીકાર કર.

દુર્યોધન : તાત, અંબા, સંજય, એક પણ ભાઈનો ઘાત થાય તો પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રાણત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લે ને સો ભાઈ હણાય તોય દુર્યોધનનો જીવન મોહ ન છૂટે? એનાં કરતાં, દુઃશાસનનું શોણિત પીનાર મારા શત્રુ ભીમની ગદાથી મરાન કરી દિશા-દિશામાં એના ટુકડા ન ઉડાવું? કૃપણ માફક હું સંધિ યાચું?

ગાંધારી : હાય વત્સ, દુઃશાસન, આવું મૃત્યુ તો આ લોકમાં કોઈનું સાંભળ્યું નથી! આ હતભાગિની ગાંધારી, વીરશતપ્રસવિની, તેં સો પુત્રને નહીં, સો દુઃખોને પ્રસવ્યાં છે!

(બધાં રડે છે)

સંજય : તમે અહીં મહારાજને સાન્ત્વન આપવા આવ્યાં છો, તમે જ કેમ સંયમ ઉઠો છો!

ધૃતરાષ્ટ્ર : વત્સ દુર્યોધન. ભીષ્મ જ્યારે રહ્યું છે અને શત્રુ સાથે તારું સહજ અભિમાન છોડવા તું તૈયાર નથી, ત્યારે તારા એક પર જીવનનું આલંબન રાખનારી આ તપસ્વિની ગાંધારીને કોનો આશ્રય ? અને મને પણ કોનો ?

દુર્યોધન : શું કરવું જોઈએ તે કહું ? તમારા સો પુત્રો જેમણે જગતને જીત્યું હતું; જેમણે ઐશ્વર્ય આણ્યું હતું, શત્રુઓને જે તૃણવત્ લેખતા હતા, પ્રણમતા રાજાઓના સહસ્ત્ર મુકુટો વડે જેમની અર્ચના થતી હતી—તે બધા શત્રુઓની સામે થઈ તેમનો સંહાર કરતાં, યુધ્ધમાં નાશ પામ્યા છે. સગરે એક વેળા ઉપાડેલી ધુરા, આજે મારી માતા સાથે તમે ઉપાડો. પ્રજાપાલનનો એ ધર્મ તમે નહીં સ્વીકારો તો ક્ષાત્રધર્મનું ઉલ્લંઘન થશે, તાત.

(Effect-કોલાહલ)

ગાંધારી : (સાંભળીને, સભય) પુત્ર, હાહાકાર મિશ્રિત આ તૂરીનાદ ક્યાંથી આવ્યો ?

સંજય : અંબા, ભીરૂજનને ત્રાસ પમાડનારા આવા મહાનિનાદોની આ ભૂમિ છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર : વત્સ સંજય જરા જો તો. અતિ રુદ્ર ને વિસ્તારી આ હાહાકાર છે. એનું કારણ કાંઈક મોટું જ હશે.

દુર્યોધન : તાત, આપણું દૈવ જ અવળું છે. બીજી કોઈ મહાન આપત્તિ સાંભળવાની આવી પડે, તે પહેલાં મને સંગ્રામમાં જવાની આજ્ઞા આપો.

ગાંધારી : જતાં પહેલાં ઘડીક મને મંદભાગિનીને ધીરજના બે શબ્દ તો કહેતો જા.

ધૃતરાષ્ટ્ર : વત્સ યુધ્ધ માટે, તું કૃતનિશ્ચય ભલે હોય છતાં ગુપ્ત રીતે શત્રુનો પ્રતિઘાત કરવાનો કોઈ ઉપાય આપણે વિચારીએ.

દુર્યોધન : મારા ભાઈને પ્રત્યક્ષ હણનાર મારા શત્રુઓને ગુપ્ત રીતે હું ન હણું.

ગાંધારી : તું એકલો છે વત્સ; તને સાહાય્ય કોણ કરશે ?

દુર્યોધન : હા, હું એકલો જ છું અંબા; તમારા સો પુત્રોનો ઘાત કરનારો, પણ શત્રુ ત્યારે કેટલા છે ? દૈવને હવે નિષ્પક્ષપાતી રહેવા દો અને પૃથ્વી નિષ્પાણ્ડવા બનશે.

પ્રતિહારી : અરે યોધ્ધાઓ, કૌરવેશ્વરને કહો કે અહીં બીજું ઘાત શરૂ થયો છે. અપ્રિય સાંભળ્યા વિના નહીં ચાલે. કારણ સંભવને અનુરૂપ પગલાં હમણાં જ યોજવા પડશે. આ શલ્યરાજ જુઓ લગામ ને ચાબુક એમણે છોડી દીધા છે; ને આંખમાં આંસુ સાથે પૃચ્છકોને અંગરાજના સમાચાર આપતા, શૂન્ય રથમાં શિબિરે એ પાછા ફરે છે.

દુર્યોધન : (સાંભળીને સાશંક) વજ્રપાત જેવા દારુણ અને અવિસ્પષ્ટ એ ઘોષણા કોણે કરી ? અરે; કોણ છે...કોણ છે ?

સારથિ : હાય ! હાય ! બધું પૂરું થઈ ગયું.

(પડી જાય છે)

દુર્યોધન : બોલ, બોલ.

ધૃત: સંજય શું થયું, શું થયું ?

સારથિ : આયુષ્યમાન, શું થવાનું હતું ! શૂન્ય મનોરથ પર આરૂઢ થયા હોય એમ કર્ણના શૂન્ય રથ પર ચઢીને અર્જુનના શલ્યે કહેલી વાર્તાથી લોકો તીરથી ઘવાતા હોય તેમ મૂર્છિત થયા છે.

દુર્યોધન : ઓ વયસ્ય કર્ણ !

ગાંધારી : તાત, ધીરજ ધર, ધીરજ ધર.

સંજય : દેવ શાંત થાઓ, શાંત થાઓ.

ધૃતરાષ્ટ્ર : અરે આ કેવી આપત્તિ ! ભીષ્મ ને દ્રોણ પડ્યા પછી જે આપણું અવલંબન હતો, તે શૂર રાધેય, મારા સુહૃદનો પુત્ર તે પણ આજે મરાયો. સો પુત્રના મૃત્યુને દુઃખે દુખી અને વળી અંધ એવો હું, મારી અને મારી ભાર્યાની આજે આ શોચનીય અવસ્થા ! ને વધારામાં, મિત્રો, ગુરુઓ અને સંબંધીઓ વિનાના બનેલા આ દુર્યોધન અંગે પણ એ વિધિ. તેં મને કેવો હતાશ કર્યો છે વત્સ દુર્યોધન શાંત થા બાપ, અને તારી તપસ્વિની માને શાંત કર.

દુર્યોધન : (મૂર્છા ઊતરતાં) કર્ણ, મારા સ્થિર આનંદમાં રેલાતી, કર્ણસુખદ તારી વાણી... બોલ...નથી તારું કદી અપ્રિય કર્યું, નથી કદી તારાથી વિખૂટો થયો...ઓ વૃષસેનવત્સલ, તારા મિત્રને છોડીને તું ચાલ્યો જાય છે ! (ફરી મૂર્છા પામે છે.) તાત, મારા પ્રાણથીયે અધિક એવા અંગરાજ હણાય ત્યારે શ્વાસ લેતાય મને લજ્જા થાય છે પછી આશ્વાસનની શી વાત કરો છો ? શત્રુને હાથે હણાયેલા વત્સ દુઃશાસનનો કે મરો બંધુગણનો હું શોક નથી કરતો, પરંતુ કર્ણ સામે જેણે આવું દુઃશ્રવ ભીષણ કૃત્ય કર્યું હશે, તેના પુત્રને તો હું સમરમાં અવશ્ય નિકંદને કાઢીશ.

ગાંધારી : વત્સ, આમ આંસુ ન઼ ઢાળ.

ધૃતરાષ્ટ્ર : ઘડીક આંખ લૂછી નાખ, વત્સ.

દુર્યોધન : મારે માટે પ્રાણ આપનારો કોઈનો વાર્યો એ રહ્યો ન હતો તો પછી એને માટે બે આંસુ સારતા મને અભાગીને શા માટે રોકો છો ! સૂત, આપણા કુળનો અંત લાવનારું અસંભવિત આવું કાર્ય થયું કોને હાથે !

સારથિ : આયુષ્યમાન, લોકો કહે છે કે, એમના રથનું ચક્ર ભૂમિમાં ગળી ગયું ત્યારે, આપણા સૈન્ય માટે સાક્ષાત્ યમ જેવા ઇન્દ્રનાં શર વડે કર્ણરાજ હણાયા.

દુર્યોધન : વાડવ સાગરને પી જાય તેમ, કર્ણના મુખચન્દ્રના સ્મરણથી ક્ષુબ્ધ બનેલો મારો શોકસાગર મારા ક્રોધમાંથી જન્મેલા અગ્નિથી શોષાઈ જાય છે. અંબા, તાત, શોકમાંથી જન્મેલો આ દુઃસહ અગ્નિ મને બાળી રહ્યો છે. બેઉ પક્ષે વિપત્તિ સમાન હોય તો સંગ્રામ સ્વીકારવો એ જ મને યોગ્ય લાગે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર : (દુર્યોધનને ભેટીને, રડતાં) સાચું છે, વત્સ, આવા સાહસમાં અનિશ્ચિતતા હોય છે; પરંતુ જ્યારે મહાકાય ભીમનો વિચાર કરું છું ત્યારે હૃદય ફરી જાય છે. તું માની છે, છળ કરતાં તને આવડતું નથી, તારા શત્રુઓની યુદ્ધરીતિ બારોબાર છળથી ભરી છે.

ગાંધારી : માના સોયે દીકરાઓના કૃતાન્ત પેલા વૃકોદર સાથે તું લડવા ઇચ્છે છે !

દુર્યોધન : વૃકોદરની વાત છોડો. મારો જે હૃદયસ્થ મનોરથ હતો, જે મારો સર્વાંગચન્દનરસ હતો, મારા નયનનો અમલ ઇન્દુ હતો, અમ્બા, તમારે જે પુત્ર હતો અને તાત, જયમાં તમારો જે એક ને અદ્વિતીય શિષ્ય હતો, એનો ઘાત કરનાર પાપી પર મારાં શર મને તત્કાળ છોડવા દો. સૂત, હવે સમય નથી ગુમાવવો. રથને સજ્જ કરીને અહીં લાવ. પાંડવોનો તને ભય હોય તો અહીં જ રહેજે, હું એકલો એક મારી ગદાની સહાય લઈને આ ચાલ્યો સમરાંગણમાં.

સૂત : ના ના, મહારાજ એવું ન બને, આ ચાલ્યો !

(જાય છે).

★

મહોબ્બતની મહેફિલ

મહોબ્બતની મહેફિલ હશે ત્યાં જશું દિલ, મગર આપણી વાત અંગત રહેશે
અગર બોલશું તો થશે એ કહાની, નહીં બોલશું તો હકીકત રહેશે
તરસને તજી દેવી એ પણ નશો છે, મને એ નશો તો અવિરત રહેશે
શરાબી સમી કોઈ આદત વિના પણ, શરાબી સમી રોજ હાલત રહેશે
ભલે કોઈ સપનાન જેવું રમી લે, મગર સ્થાન મારું સલામત રહેશે
હું ભટકીશ જગમાં છતાં મારે માટે, હતી જેમ એમજ એ જન્નત રહેશે
અમે માન રાખી પ્રભુની સભામાં કરી ક્રાંતિ રુસ્વાઈઓની પ્રથામાં
હવેથી અમે પણ ન બદનામ થાશું, હવેથી તમારીય ઇજ્જત રહેશે
પ્રણય પોતે એવો અમર ભાવ છે જ્યાં જરૂરત નથી કોઈ કુરબાનીઓની
નહીં એ રહે કે નહીં હું રહું, પણ જગતમાં અમારી મહોબ્બત રહેશે
જીવન એવું બેફામ સારું જીવ્યો છું કે મારે જ રડવું છે મારા મરણ પર
જગત ને સદા સાલશે ખોટ મારી, જમાનાને મારી જરૂરત રહેશે

બરકત વીરાણી

કવન સાથે

(ગઝલ)

શું મારું જીવન? શું મારું કવન!
હાય એ તો દિલનું શમન!
શું મારું જીવન? શું મારું કવન?

સુખ દુઃખ જીવનનાં બે પાસાંઓ
જેમાં, મેળ ન ખાતો જમા-ઉધારનો,
છતાંયે, ધ્યાન એ રોકડનું
શું મારું જીવન? શું મારું કવન?

આવી કોઈ મુશ્કેલીભરી સ્થિતિઓ,
સર્જી કંઈક વિષમ પરિસ્થિતિઓ,
છતાંયે પ્યારું એવું એ જીવન!
શું મારું જીવન? શું મારું કવન?

વહું છું દુઃખનો ભાર કંઈક હું
કેમ કે ચાલતું ન એમાં હું-તું
છતાંયે, પ્યારું એ વહન!
શું મારું જીવન? શું મારું કવન?

—'પુષ્પક'
(પંચમ વર્ષ: વિજ્ઞાન)

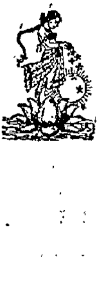

જીવન - કવન

(ગઝલ)

પવન લટથી ને લટ ચેડાં કરે છે તુજ વદન સાથે.
કવન ઊર્મિ થકી, ઊર્મિ રમે છે કોઈ મન સાથે.

નિહાળી નેણ તારાં, કૈંક ઉપમાઓ વિચારી'તી,
છતાં સરખામણી ના થઈ શકી તારાં નયન સાથે.

તને કાંટો જરા વાગ્યો, વધી ગઈ કેમ સમરંરી!
કે લઈ બેઠી છે જાણે રુસણાં આખા ચમન સાથે.

સમજ પડતી નથી કે શાને આવું થાય છે જગમાં,
દમન વધતાં જ જાયે છે સદા મારા નમન સાથે.

હે ઈશ્વર! એમની આ એક મુંઝવણને મળે વાચા,
ભલી "બેચૈન" જેઓ થાય છે મારા કવન સાથે

—હર્ષદ દેથાંવાળા ('બેચૈન')

THE JOB

with unlimited opportunities

You may be looking for a career,—one which combines financial advancement with work of a satisfying nature. Maybe you already have a job, but would welcome an opportunity to supplement your income. In either case, you may like to consider the benefits which this job offers. They are:

You earn while you learn

You learn the 'know-how' quickly, thanks to the initial training. Although your training will continue for sometime, you will begin to earn quite soon—*within a couple of weeks*. This income will be in direct relation to your ability and the effort you put in. The training will be free and you will have an experienced Field Officer to guide you from day to day.

Satisfying work

Apart from an adequate financial return, you will also have the satisfaction of helping people to live in security, of assisting them to be *financially independent in their old age;* of providing parents with funds for the marriage of their daughters and the education of their children. In short, you will help families to achieve the financial viability they all work for.

Ever-increasing income

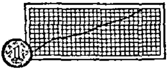

In all other forms of selling, you get only one commission on a sale, but *in Life Insurance selling—the job we are talking about*—you earn a handsome commission on the first year's premium plus a decent renewal commission on every subsequent premium paid on a policy. In due course, the renewal commissions swell to a *sizeable income, mounting month after month.*

Your work and the nation

You will also have the satisfaction that through your job, you help to channelise small savings into long-term investments in nation-building activities, quite apart from extending the much-needed protection which only *Life Insurance* can provide to families.

The job which offers these opportunities and more is that of a Life Insurance Agent. Perhaps it may be just the job for you.

For a free booklet explaining the benefits which the job provides and the demands it makes, please contact the nearest Branch Office of the Corporation. The Branch Manager will be glad to provide the necessary guidance.

There is no substitute for

LIFE INSURANCE

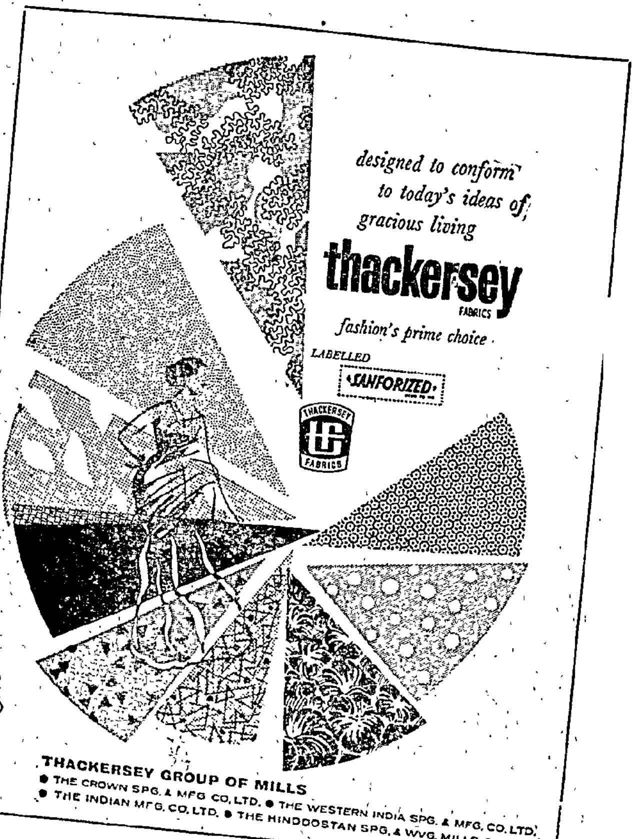
designed to conform to today's ideas of gracious living
thackersey
FABRICS
fashion's prime choice
LABELLED
'SANFORIZED'
THACKERSEY
FABRICS
THACKERSEY GROUP OF MILLS
● THE CROWN SPG. & MFG CO. LTD. ● THE WESTERN INDIA SPG. & MFG. CO. LTD.
● THE INDIAN MFG. CO. LTD. ● THE HINDOOSTAN SPG. & WVG. MILLS CO. LTD.

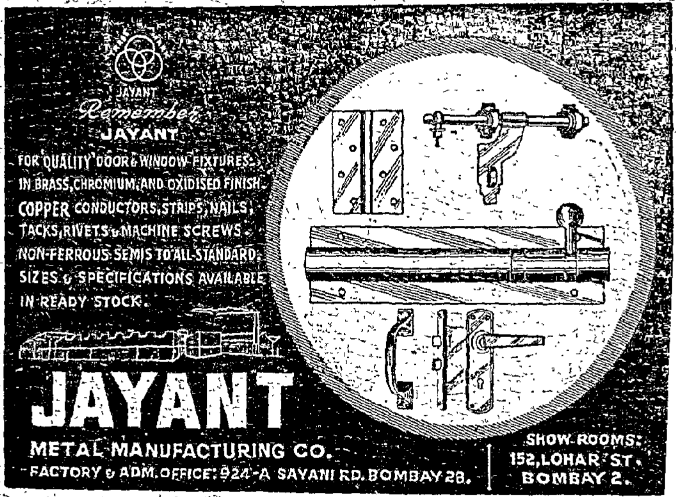
JAYANT
Remember
JAYANT
FOR QUALITY DOOR & WINDOW FIXTURES
IN BRASS, CHROMIUM, AND OXIDISED FINISH.
COPPER CONDUCTORS, STRIPS, NAILS,
TACKS, RIVETS & MACHINE SCREWS.
NON-FERROUS SEMIS TO ALL STANDARD
SIZES & SPECIFICATIONS AVAILABLE
IN READY STOCK.
JAYANT
METAL MANUFACTURING CO.
FACTORY & ADM. OFFICE: 924-A SAYANI RD. BOMBAY 28.
SHOW ROOMS:
152, LOHAR ST.
BOMBAY 2.

With Best Wishes & Compliments of

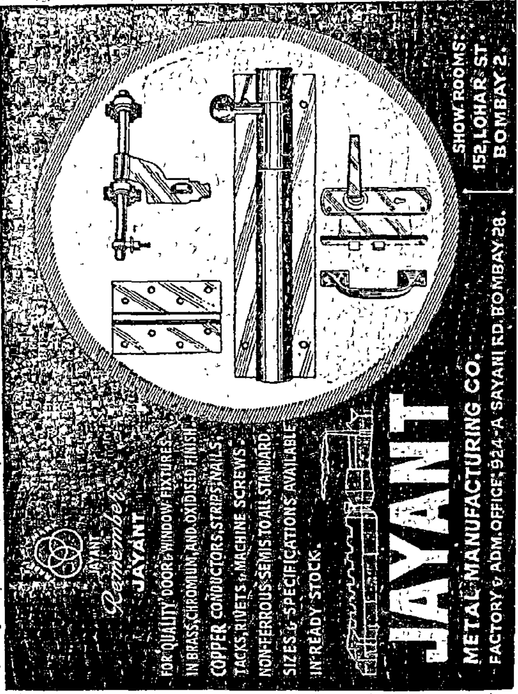

પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ, જયહિન્દ કોલેજ (૨૩-૨૪ બેકબે રેક્લેમેશન, એ રોડ, મુંબઈ ૧.) વતી પ્રા. મધુકર રાવળ. મુદ્રક : બાબુભાઈ કોઠારી, આશા કોમર્શીયલ સર્વિસ, મુંબઈ ૨.